

TARJÁN TAMÁS

Nagy Lajos szobra

ESSZÉK

BUDAPEST

Z-füzetek/34

**A sorozatot szerkeszti
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

© Tarján Tamás

Letölthető:

*Apostagi barátaimnak,
a Nagy Lajos emlékét őrző,
helybelieknek*

Nagy Lajos szobra

Első pillantásra nem tetszik igazán. Már a szoboravatás ceremóniájára várakozva is – hosszú tízperceken át, vissza-visszatérve – idegenkedően szemléltem a fehér vászon alól kibukkanó lábszár és lábfej csizmaszerű, elnagyolt formázását, s most, hogy Hubay Miklós, a Nagy Lajos halála előtti utolsó órákra emlékező tanú (és *tanítvány*) szép beszéde nyomán lehullott a lepel, inkább távol tart, mintsem magához hív az embermagasságúnál valamivel természetesebb ércalak. Talán az volt az alkotó, Varga Imre szobrászművész mozgósító szándéka, hogy miként Nagy Lajos szikár, szigorú prózájával – a bronzba öntött figurával is meg kelljen küzdenünk?

A szülőfalu, a ma közelítőleg négyezer lelket számláló Apostag méltó helyet keresett bronzkabátban, bronzkalapban hazatérő író fiának, kivel élete évtizedei során hol összelelegedtek, hol perben-haragban voltak az itteniek. A példás gyorsasággal és összefogással fölépített új iskola udvarán otthon érezheti magát a kérlelhetetlen igazmondó. Ám a földszintesnek is alacsony épület nem a legalkalmasabb háttér a jellegtelen és fölösleges talapzatra állított szoborhoz – mely éppenséggel a hátát mutatja az üvegablakoknak: az alak legérdektelenebb részét, hatalmas foltfelületet. Negyvenöt fokkal elfordítva tengelye körül: így lenne sokkal előnyösebb, élettelibb a szoborférfi posztolása.

Az arányokat, szerkezetet, körvonalat fölmérő, nagyoló tekintet végül is a panyókára vetett hosszú kabáton állapodik meg, s már békülünk Varga Imre Nagy Lajosával: e vállra-dobottság szimbolikája kezdeményezi az összehangolódást. Beleszorul, belefogalmazódik az író életének minden átmenetisége, egzisztenciális bizonytalansága, ideges időzavara. A se tél, se nyár sors.

Rajta is van a nagykabát, meg nincs is.

Klasszikusnak mondjuk őt. Nem úgy becsüljük, nem úgy olvassuk.

A kabát alól kinyúló jobb kéz könyvet szorongat, a lapok közt ujja jelzőjével. Saját kötete vagy másé? Talán épp a *Kiskunhalom* – Apostag örök jelenléte a magyar

irodalomban?

Vajon egy végigégett „trombitás Figaro”, egy cigarettacsikk, egy ceruzacsonk nem illenek-e jellemzőbben a kemény kézbe? De tiszteletet, megértést parancsol, s a szobornak igazságot szolgáltat a művészi gesztus: Varga Imre ifjúságában maga is megfordult Nagy Lajosnál, a könyvkereskedőnél, akinek budapesti, Nagymező utcai boltocskáját jelentékeny szellemek, induló tehetségek, betűre szomjas egyszerű olvasók egyként látogatták. Onnan ered hát az emlék, mely az íróhoz könyvet rendel. (Szász Péter jegyezte föl: amikor gimnáziumi irodalomtanára puskázáson csípte, s ezért „olcsó kis pesti Rastignac”-nak nevezte, szorongva baktatott el ebbe az üzletbe, olyan kötetet kérni, amelyben e Balzac-hős szerepel. „A felmagasodó, szürke, kopaszodó, bánatos antikvárius” egész halom könyvet pakolt elébe, gunyoros kiselőadást is rögtönzött, a vásárláshoz azonban csak harminc fillért tudott volna előkotorni a megszeppent diák. A bánatos ember mogorván arra biztatta: takarékoskodjék a szemközti Túrán mozi matinéjegyein, írja föl a címét, és jöjjön vissza majd, hátha akad valami az Olcsó Könyvek sorozatában. De már másnap maga a boltos csengetett lakásukon, nem kis csomaggal. Nagy Lajos volt az, a „keserű és koldus szent”. „Részletre, uram – mondta közönyösen. – Elolvassam maga helyett, vagy már tud olvasni...? Minden szombaton délután befárad hozzám és segít katalogizálni a szemeteket. Meg kitakarítunk együtt. Olvas és porol. Volt szerencsém, uram.”)

Áll a szobor, kezében a könyvvel. A zakó gombolása és az elmosódott kravátli vonala ugyanúgy a fej iránt emeli pillantásunkat, ahogyan az öreg hát betegségekbe bele-törődött görbülete is. A kalap – tar fejbűbot takar – groteszkül koronázza meg az egészében komoly-komor atmoszférát és magányosságérzetet sugalló figurát.

Ember a furán méltóságos kalap alatt. A szatirikus ábrázolás jelese, Karinthy Frigyes mögött alighanem a legjobbja a XX. századi magyar literatúrában. Hamuból kiparázsló újságcikkek, kilángoló novellák csóvagyújtogató ja. Ha úgymond „szürke” Nagy Lajos stílusa, hát csakis *hamualóliságában* szürke.

A száj íve: akár a tragédiamaszkoké. Erős, makacs, kemény férfira valló, összezárt ajkak. Szinte látni: mögöttük csikordulnak a fogak. „Nagy Lajos annyira gyűlölte az emberi törpeséget, hogy belefeketült!” – olvassuk Bor Ambrusnál. Innen a „sötét szájzugok”. Nem pesszimizmus az, ami a hajdan legendás izmaiért irigyelt, telt ábrázatú *sportsman* hetven év küszködéseitől, szenvedéseitől, ideglázaitól lepassztott-megfaragott arcán szétárad – de a múlandóság tudása és tudatása. Minden emberi gyarlóság fölött érzett néma düh.

Mit tehettem ellene? S mit a magam gyarlósága ellen? – kérdezi a szobor. A kéz mintha nemcsak nyitná azt: rá is mutatna a könyvre.

Nagy Lajos nézi Apostagot, nézi a világot. Orráról kissé lecsúszott szemüvege fö-lött nézi. Ahogyan nézi, az már remeklés Varga Imre alkotásán. Néz az ifjú, elszalasztott, átnyomorgott fiatalságát szóltanul temetve. Néz a javakorabeli író, a későn jött elismerés és a csak részben megvalósult tervek diktálta indulattal. Néz az idős, kivel a megalázó félreállítás már elfeledtette Kossuth-díját. Az öregember-alakban a teljes élet, teljes sors sűrítődik: szembogarában.

Nagy Lajos *százegyedik* születésnapján, 1984 februárjában végre helyére került a centenáriumra szánt (Apostagon immár második) szobor. A kalapos, kabátos, szemüveges, könyves ércember áll az iskola előtt – és megállít. Kérdez. „Csöppet sem újszerűén”, de „súlyos megfontolások, végtelen sok tapasztalat” birtokában, mint ama híres novellája végén:

– *Hogy vagy te?*

A történet örök színtere

KÉTARCÚT KAPCSOLAT: NAGY LAJOS ÉS SZÜLŐFALUJA

Hová helyezi műve cselekményét, hol játszhatja a történetet a prózaíró? A regények, novellák helyszínrajza – az irodalmi topográfia – gyakorta kínál érdekes tanulságokat. Különféle terek, színhelyek kaphatnak főszerepet, növekedhetnek egy-egy életműben önmaguknál jelentősebbé. Az kiváltképp figyelemreméltó, milyen alakban éltetik az alkotások az író szülővidékét, a szűkebb pátriát, vagy azt a tájat, amely az emberré formálódásban volt döntő fontosságú. A szülőhely vagy az életút meghatározó színterei végleges vonásokat vésnek a művész arcára, aki viszont, papírra vetvén megformált emlékeit, véleményét, érzését, ítéletét, maga is kivési a hely egyik lehetséges arculatát. *Scriptor* és *locus* kölcsönösen felelősek egymásért, s korántsem biztos, nem is szükséges, hogy felhőtlenül vállalják egymást.

Vajon áldott volt-e Nagy Lajos számára Apostag és a hozzá tartozó Tabánitelek, ahol ma dísztelen emlékkő jelöli a puritánsághoz nemcsak stílusában vonzó író szülőházának egykori helyét?

Annyi bizonyos: holtig hű volt a Duna-közeli kis településhez, ahol 1885. február 5-én meglátta a napvilágot. Hű volt a tágabb alföldi vidékhez is. Hűsége lokálpatriotizmussá sohasem melegegett: szülőhelyével való viszonya kétarcú, ellentétekkel is terhelt. Visszafogott szeretet és ostorozó indulat, a személyek és a falu érzékenységet soha nem tisztelő, haragvó indulat is belefért. S a falu szintúgy kettősen válaszolt. Ahogy írói híre nőtt, mindinkább a magáénak is tudta nevezetes fia dicsőségét. De nem bocsátotta meg, hogy „kiírta” legbensőbb ügyeiket is: a szűk közösség életébe zárt monoton mindennapjainkat. Nem kevesen megvették, olvasgatták, őrizték – és nem szerették a könyveit. Ügy érezték: az apostagi fogantatásúak árnyékot vetnek a más tárgyúakra is. Az évtizedek lassú múlásával némiképp változott a helyzet, ám részben mára is csak a külsőségekben. Tér, iskola, művelődési ház őrzi nevét, két szobrot is állítottak neki, de az idősebbek, akik még emlékeznek karcos emberi egyéniségére, jellemének nehezen bírható vonásait, vélt vagy valós sértő megnyilvánulásait sorolják elsőbben.

A megítélés e kettősségét tudva, nézzük immár – természetesen az író szemszögéből – a kapcsolat nyomtatott dokumentumait. Legfőbb forrásaink az életrajzok: az 1949-ben kiadott *A lázadó ember* és az 1954-ben megjelent *A menekülő ember*. Az előbbi második fejezetének címe – *A történet örök színtere* – pontosan, megragadó erővel minősíti a tájat, s a közösséget is benne, ahonnan Nagy Lajos vétetett. Mindig

oda kanyarodott ismét, sejteti a fejezetcím szavaival, ahol (megszakításokkal) gyermekélete zajlott, ahol újra és újra lényeges események részese volt. Ha hosszú időre el is vetődött Apostagtól, ha feléje sem nézett, akkor is a korai esztendők bizseregtek izmaiban, idegeiben, az otthoni emlékek tolultak föl tudatában. Tizennégy évesen készített, apostagi utcát ábrázoló vízfestménye máig fönmaradt. Ám festménynél, fényképnél is precízebb a leírás, mit szülőházáról adott: „A tanyai cselédháznak két szobája volt, a közös konyhától jobbra és balra. Az egyik szobában a nagyszüleim laktak, a másikban a másik bérespár. A szoba szót nem használták, csak így mondták: benn van a házban. A szobákat kemence fűtötte, a kemencében szalmával tüzeltek, szalma akadt elég, az uraság adta. (...) A ház padlásán levő zabot néha a nagyszüleim megdézsmálták ...”

Aprócska volt még, amikor Tabánitelekről, a tulajdonképpeni szülőhelyről be kellett költözniük a faluba, Apostagra. Így diktálta ezt a nagyszülőknek a gazdasági kényszer. A „törvénytelen” származású fiúcska amúgy is Budapestre került. Jobb sorba jutott édesanyja, Nagy Julianna magához vehette őt. Apostag már csak a vakációkban várta vissza. Tizenhat éves koráig volt „fix pont” az apostagi nyár: „... mindennap a Dunára jártam. Levetköztem a parton, begázoltam a sekély vízbe, amikor már a derekamig ért a víz, elvettem magamat benne, és úsztam befelé, messze be, majd elengedtem magam, és vitt az ár. Lenn, a parti csárda táján, kiúsztam, kiláboltam a vízből, fölsétáltam oda, ahol kezdtem, és újra megtettem ugyanezt az utat. Ritkán voltak pajtásaim, legtöbbször magam fürödtem. A parasztgyerekeknek, akikkel barátkoztam, dolgozniok kellett, nem értek rá a Dunára jönni, más gyerek pedig, mint például a Milesz Pista, a hajóállomás-főnök fia, nem állt velem szóba, lenézett. Néha horgásztam is. A horgászást untam, és zavarba kerültem, ha halat fogtam, mert sajnáltam a horogra akadt, vérző szájú és kopoltyújú halat...” Ekkor már, íme, városi úrifíúnak számított, de ez a kétes rang nemegyszer a kigúnyolására is okot adott.

A visszahívó falu el is taszít egyben. „Ezen a nyáron befejeztem apostagi vakációimat – olvassuk tovább. – Zavarosnak éreztem a körülményeimet, félszegnek önmagamat. Apostagon nem olvastam, értelmes beszélgető társam nem akadt, semmilyen vagy legalábbis lefokozott szellemi életet éltem. Az eszem tunya lett. Azt hittem, a falusi csendnek, nagyobb nyugalomnak, a pihenésnek hatása ez. Akkor, tizenhat éves koromban, az a gondolat kelt bennem: El innen! El a városba, embererdőbe, minél nagyobb városba, legalább Budapestre ...”

Magányossága, sérülékenysége, az erőszaktól való irtózása kirajzolódik soraiból. A vágyott főváros befogadta, egész életére magához láncolta, s bár igazi otthona csak az utolsó években lett, újabb „örök színtereket” nyitott meg. A Városligetet és a hozzá vezető utak szövedékét; a világvárosi menedéket: a kávéházak zshivajos-füstös beltenyészetét.

Bár menekül, Apostagot nem temeti el magában. Igaz, csak sorozásra megy haza, huszonnégy évesen, hogy azután majd negyedszázadig ne járjon arra. *Alföldi falu* című, 1937-es cikkében mégis ez áll: „... ezt a falut ötvennégy év óta ismerem, s vele csaknem állandó kapcsolatot tartok fenn ...” A szórványos levelezésen, egy-egy híren, találkozáson kívül csak 1932-től, a *Kiskunhalom* anyaggyűjtésének kezdetétől élénkült meg valóban a kötődés. Unokatestvére, Vörös Gyuláné így emlékezett a nyolcvanas években: „... 1932 nyarán is itt lakott nálunk a feleségével. A házunk végében volt egy kis lakás, azt bérelte. Már reggel elindult kódorogni. Mindig kérdeztem: Hová, háová, Lajos? Azt mondta: Kimegyek a Tabánra. Mit csinálsz arra, kérdeztem, hiszen már nem él ott senki. Hát lefekszem a földre és nézem az eget! Sose értettem, ezt miért teszi.” A Farkas P. József és Halász Ferenc kérdéseire válaszoló rokon szavait cáfolni látszik Kardos Pál évtizedekkel korábbi, 1958-as monográfiájának úgyszintén rokoni

vélekedések alapján fogalmazott passzusa: Nagy Lajos, ha nézte is hanyatt fekvé az eget, nem Tabániteleken nézte. *A menekülő emberből* is ez világlik ki: „Kísértett a gondolat, hogy bemenjünk a tanyára és szemtől szembe lássam gyermekkori életem terepét. Sokféle kíváncsiság lobbant fel bennem. Szerettem volna látni a szobát, amelyben születtem. Vajon mekkora? Kisgyerek koromban elég terjedelmes volt, tehát most nagyon kicsi-e? (...) Olyan mély-e a kút, mint akkor, több mint negyven évvel ezelőtt? (...) Belépnék a házba és ott látnám nagyanyámat. Talán annyira mégis megelevenedik a múlt, hogy a külső keretben új, addig egészen elszunnyadt emlékek vetődnek föl bennem. Vajon milyen emlékek lehetnek azok? Ügy látszik, hogy félek tőlük, legalább némelyiktől, mert csak állok az országúton, nézek a tanya felé, de nem indulok el, nem merek elindulni. Szorongás fog el, jaj, ha bemennék a tanyára, bele a kisgyerek koromba, menten szívsvélhűdés érne.” A legtöbb felnőtt, meglett ember átélte már ezt a vívódtató, fájdalmas-szép érzést. Akár megfordult az író a tabánitelki szülőház közelében, akár nem – utóbbi a bizonyosabb –, a lelkületén amúgy is elhatalmasodott szorongás csak erősödött.

Alkotói pályája 1907-ben vette kezdetét. December 8-án jelent meg a Népszavában *Két leány* című elbeszélése. S alig két hónap múlva már olyan írását közölte a lap – sokkal érettebbet, maradandóan jelentékenyét –, amelynek indítató élmény köre a falujához kötődik. Ez volt az *Özvegy asszonyok*. Kt. évtized múltán, 1917-ben publikált novellaremek, a *Tanyai történet* címével beszéli el fogantatását. Bár a példák bőven sorolhatók lennének, Nagy Lajosnak Tabánitelekhez és Apostaghoz kapcsolódó kisépikái műveit elegendő a legjobbakkal reprezentálni. De azért ne maradjon el a tárca-novellák, karcolatok, humoreszkek, szatirikus vázlatok említése: Apostag nemegyszer álnevet kap. Dunaszemes lesz belőle például, vagy nyakatokért kereszteléssel keltve mosolyogtató hatást: Harpacskószajudar. Előbbi a *Kiskunhalom* köré csoportosítható elbeszélésekben szerepel, és nem is mindig Apostagot jelöli feltétlenül; utóbbi általában a falusi elmaradottság, keményfejű vidékiség, idejétmúlt szokásrend, meszes gondolkodásmód kifigurázásához ad alapot.

Apostag jobbára nem a világból kiszakítva tűnik föl az írásokban. A tágabb környék – Dunavecse, Solt, más községek – teljesebb alakja mutatkozik, hajóállomással, piaccal, templommal, dolgukat végző emberekkel. Mindig hangsúlyozódik viszont a távolság, a *messzireszakadtság*. Ezért is gyakori annak menetrendi alaposságú részletezése, miként érhető el, s mennyi idő alatt, vonattal vagy hajóval a falu. Mintha a világ végén, az Isten háta mögött lenne, nem ország közepén, a Duna üdőere mellett. Hosszú órák, negyednapok kellene, míg a fővárosból odajut a vándor, a hazatérő. A centrumtól messzire sodródott ez a tájék, ez a falu – a paraszti régió. Nem csupán földrajzi: történeti, gazdasági, szellemi, erkölcsi értelemben is nehezen hatol idáig a körsugár. Ezért is kettős a viszonyulás: együttérzést és elítélést egyszerre érdemel a perifériának látott vidék, mely Nagy Lajos szerint szenvedője és provokálója is sorsának.

A hosszadalmas utazás szándékosan hosszadalmas leírásával kezdődik az a szociografikus regény is, melyről Apostag a leghíresebb irodalmi nevét kapta: a *Kiskunhalom*. Midőn 1932-ben a végre-végre elnyert Baumgarten-díj egy időre viszonylagos anyagi biztonsággal ajándékozta meg, az az ötlete támadt Nagy Lajosnak, hogy regényt ír az Alföldről, a peremvidékinek érzett szülőföldről, illetve annak „egy kis zugáról, arról a faluról, amelyet ismerek, szóval a szülőfalumról. Távolról is látom a falu tájképét, tudom a lakosok életmódját és szokásait, átérzem lelküket. Ismereteim igazi ismeretek, gyermekkorból és kora ifjúságomból valók. Föl kellett azonban újítani őket. (...) Elutaztam feleségemmel Apostagra, de csak egy napra, pontosabban néhány órára. Hogy kipróbáljam magamat, vajon fellobog-e a falu iránti régi szerelmem...

Szerelem: sehol másutt nem használ ilyen intenzív kifejezést most lokálpatriotizmussá növő kötődése megnevezésére, csak itt, *A menekülő emberben*. A villám-látogatás kedvező emlékeket hagyott benne, mivel nagybátyjának családja meleg szeretettel, a falu pedig a Baumgarten-díjas, megbecsült írónak kijáró tisztelettel fogadta – „és mivel jól számolni senki sem tudott, azt hitték, hogy valami igazi úr lettem ...” Visszatértükör az anyag- és adatgyűjtés három hete is békésen telt, sok sétával, hivatalos könyvek átböngészésével, utcai beszélgetésekkel. Az évtizedek alatt történt változásokat mennyiségileg soknak, minőségileg szegényesnek ítélte. Azt állapította meg, hogy változatlanul a magántulajdon a legnagyobb úr. Legyen hatalmas vagy csekélyke a birtok, búvszó a „saját”, az „enyém”.

Érdekelte a helybeliek táplálkozása, jellemzőnek találta, hogy az „előkelő” ételek – a szardínia, a borjúhús és a hasonló ínycségek – undort keltenek a parasztemberekben, semmi kincsért meg nem ennék, főleg mert az urak táplálékait inkább csak hallomásból, előítéletekből ismerhették. De az étkezésük egészségtelen is, a tejtermékekből legfőleg a túrót, aludttejet fogadja be az apostagi gyomor. Leves, kenyér, szalonna a fő táplálék itt is, mint az Alföldön annyifelé: az termeli újra a munkaerőt.

A határ megművelése, az erkölcs változása, a háborúról, forradalmakról meglehetősen értetlenül, tájékozatlanul elsóhajtott „haj, haj” sem kerülte el figyelmét. Tulajdonképp minden érdekelt, enciklopédikus bemutatásra vágyott, a teljes és előre kidolgozott szociográfiai rendszeresség nélkül.

Végső mérlege falujáról: milyen ősi lehet a település (talán *Apos-tag*, Após vezér egykori birtoka? – a *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára* is ezt tartja a legvalószínűbbnek), olyan régi megkötöttségek munkálnak népében. Változások ide, változások oda, szerinte az akkori faluban „állt a világ”, állt az idő.

Felesége sokat segített az adatgyűjtésben. A falu emlékezete őt halványabban, s ugyancsak ellentmondásos egyéniségként őrizte meg, de általában szeretettel idézik föl (Szegedi Boris írónőt egyébként hivatalosan csak 1935. január 12-én vette nőül).

A hosszú hónapok munkájával készre formált és 1934-ben kiadott *Kiskunhalom* természetesen jóval árnyaltabb, elvontabb, művészebb rajzot nyújtott a faluról, mint a hajdani jegyzeteket, élményfoszlányokat rekonstruáló önéletírás. Az egy napba fogott cselekmény körforgásszerűsége, önmagába való, mégis magasabb rendű visszatérése, a vékonyka történet alig észrevehető, megmegszakított előrehaladása érezteti azt a súlyos állandóságot, térbeli-időbeli messziséget, amely faluképének jellemzője. Messziséget – a XX. századtól.

A *Kiskunhalom* egy része Apostagon íródott (abban a házban, melynek fényképét Kónya Judit Nagy Lajos-monográfiája közli is). Az ottlét mégis mind nyomasztóbbá vált a hetek futtával. „Három hetet töltöttünk feleséggel Apostagon. Örömmel indultunk útra, mikor a faluba utaztunk, és megkönnyebbülve, örömmel hagytuk el...”

Nem volt egyszerű a gyermekkori emlékekkel történő szembesülés, nem tudta, nem is akarta visszafogni olykori nyersebb vélekedéseit. A falu is csepegtetett némi gyanakvást vendégszeretetébe. Debreceni Istvánná, a *Három boltoskisasszony* című 1938-ban megjelent regény egyik címszereplőjének modellje például így fogalmazott négy és fél évtizeddel később, Nagy Lajos apostagi tartózkodásaira visszatekintve: „A falubeliek előtt nem volt nagy becsülete. Itt úgy tudták, hogy egy helybeli zsidó orvos orozva kelt gyereke. (...) Barátai nem voltak a faluban. Félték tőle az emberek, mind az értelmiség, mind a köznép. Furcsa tulajdonsága volt, hogy zavarba ejtőn tudott nézni az emberre. Mindent és mindenkit alaposan és sokáig megnézett. (...) Sokan haragudtak rá, mert sokakat kiírt. Szerintem eltúlozta a dolgokat. Igazat írt, de eltúlozta. Olyan volt a falu, de nem annyira olyan ...” (Nagy Lajos atyjának kiléte máig bizonytalan. Ő maga

emlékezéseiben – egy fénykép bizonyosága alapján – *Basa* Lajos tizennyolc éves fiatalembert, egy – iratok alapján nem azonosítható – protestáns lelkész fiát nevezte meg. Elgondolkodtató, hogy – a név nyomán indulva – nem az apostagi földbérletekben érdekelt *Basch* család valamelyik tagja hódította-e meg Nagy Juliannát?)

A robot, a természet kénytelen sanyargatása a megélhetésért, az elfásultság kiölte a kunhalmiakból a természet hagyományos paraszti szeretetét, szépségeinek meglátását. Rácsodálkoztak-e a napkeltére? „Az ég alján szerteömlő pirosságok, a sötétkék nagy boltozat kifényesedése, a vörös gömb előrebukása és méltóságos emelkedése, az első sárga meleg sugarak földre zuhanása, felhőfoszlányok alak- és színváltozásai – mindez köznapi jelenség, sőt nem is jelenség, hiszen senki nem veszi észre.” Pedig mily gazdag a színek, a formák, átmenetek tárháza! Ezért is szinte szerelmes a *Három boltoskisasszony* Dunaszemesének bemutatása: „Szép ilyenkor Dunaszemes. Az ablakokban, kertekben színes virágok pompáznak. (...) A füzeserdő a Duna-parton a szemesiek képzelete szerint valóságos őserdő, csoda, hogy tigris nincs benne.” Az érzelmesen csipkelődő író még az akác levelét is megünnepli. Mintha mindig is „szürkének”, „száraznak” ítélt stílusában most költőiség villanna, s csillagokat viselnének vállukon az Alföld növényzetének közkatonái: „Az országút mentén a kis akácerdő, teleültetve fával, ezerrel és ezerrel, mintha mind gyertyánfa lenne, egyenes és vékony derekúak, egymagukban meg sem állhatnának. Azután az akác levele! Nem olyan egyszerű dolog az. Mert az nem úgy van, hogy az akác levele zöld. Nem. Hanem mélyzöld, világoszöld, ragyogó zöld, halványzöld, sárgászöld és sárga! Száz árnyalata van az akáclevél színének.” Megnőnek rangban az akácok: gyertyánokká válnak. Az akác, mint a sávnai erdőségek kisigényű, szívós és virágfürtjeivel oly kedves „proletárja”, a dunaszemesi nép szimbólumává is lesz. A sokféleséget, az egyéni vonásokat, a sorsok különbözőségét sejteti a levelek változatos színskálája. A közösben az egyedít. Ez az apostagi ihletésű rövid részlet is cáfolat lehet azoknak, akik fanyalognak az író úgymond unalmas, dísztelen stílusán. S dehogyis nézte le az egyszerű népet, az övéit. Szavának tüskéi? Az akácéi.

Írói nagyságának egyik legfontosabb alkateleme: humora. Szociográfiai sötétebb tónusába is belefért egy-egy szatirikus éle, főleg idéző-leíró, közvetett formákban. A „Szalai- és Mosel-féle Nagy Képes Naptár” ostobán butító ábráinak, tanmeséinek előadása a parasztember kommunikációs kiszolgáltatottsága elleni tiltakozás, fergeteges részeként a *Kiskunhalom*nak. A *Három boltoskisasszony* egyik jelenete a községháza előkelőségeinek, az urizáló helybeli polgároknak a nagyizálását leplezi le a „Dunaszemesi Hírlap”, vagy a „Dunaszemes és vidéke” című lapok fikciójával.

E két mű mellett *A falu álarca* és a *Falu* őrizi az otthonképet. Az előbbi – 1937-ben látott napvilágot – az életmű érdekes, de nem a legsikerültebb alkotásai közé tartozik (Varga Csaba perújító elemzése az árnyalt okfejtéssel és a temperamentumos, vitázó fogalmazással nem tett rossz szolgálatot e kevésbé olvasott műnek. Írásában azonban jobbra csak a „szociográfiai esszé” érzelmi megemlézése történik, a vélt kiemelkedő értékekről nem tudott meggyőzni). Nagy Lajos ebben arra volt kíváncsi, hogy az egyes ember lelki tényezői, a lefojtott tudati és pszichikai tartalmak együttesen miként befolyásolják a falusi vereségtudat állandósulását? Az esetlegesség, az ötletszerűség uralja a kellő tudományos hitellel meg nem alapozott történeti, gazdasági, lélektani hipotéziseket. Megrekedt a regény és az esszé közti félúton: az előbbihez nincs elég anyaga, az utóbbi nem volt az író műfaja.

A szülőfalu és fia majdnem háromnegyed évszázadon át kétarcú, ambivalens kapcsolatban állt egymással. Erről tanúskodik a *Falu* (1946), az útkeresés bizonytalan dokumentuma is. Egyik kritikusa, a fiatal Sarkadi Imre szerint „alig több néhány emlékezés formájában megírt vezércikknél”. A kiindulópont ezúttal is Apostag, s noha a mű

kevésbé gyümölcsöző pályaszakaszban keletkezett, ott a helye – általánosabb, a faluhatáron túl tekintő összefoglalás-igényével – az Apostag-képben. Aminthogy annak is: a II. világháború vészterhes időszakában a község menedéket adott a származása miatt fenyegetett feleségnek, Szegedi Borisnak. Itt biztonságban tölthették el a nehéz heteket.

Németh László egy, az ötvenes évek elején volt alkotóházbeli együttlétről, illetve Nagy Lajos bogaras, de mindenképp szeretetre méltó és szeretetével egyéniségéről írásban és magnószalagon is szólt. Ő jegyezte föl naplójába idősebb pályatársának oly jellemző mondatát, miszerint: „Akárhogy is szidom őket, én hozzájuk tartozom.” Ez az emberiségre vonatkoztatott kiszólás, mely a küszködőket ölelte magához, visszavetül a kisközösségre, a szülőfalu népére is.

Az író igen kedvelte a körkörös modellalkotást. A *Budapest Nagykávéház* (1936) például egyenesen az univerzumból indította-szűkítette vizsgáldását, hozta le tekintetét a naprendszeren, a glóbuszon, a kontinenseken, Magyarországon, a fővároson keresztül a „kávébarlangra”. Létmodell óhajtott lenni az a novellasor is, amely típusában a *Bérházzal* (1931) írható le. Létmodell maga a *Kiskunhalom* ugyancsak. Apostag (és Tabánitelek) így hát nem szülőhely csupán, nemcsak fölnevelő vidék, hanem a földgolyó, az egész egyetemes emberi létezés egy része, egyenrangú színtere is. Életcentrum – mely a peremre szorult; s a Nagy Lajos-i epika centruma – legalábbis az egyik a több próza-mag közül.

A kis település lakosainak vonásai az emberi nem küszködései felől szemlélve rajzolódtak ki az életműben, s lettek e hétköznapi hősök – mint *A menekülő emberben* olvassuk – „mindhalálig, megmásíthatatlanul fontosok ...

„...Látni és láttatni is...”

NAGY LAJOS A FILMRŐL

„A gép sugarát kereken veti, képköre fénylik a sík lepedőn, / mindjárt, szívem, új színek és alakok lovagolnak a fénylegezőn, / olcsó s remek élvezet összecodálni e gyors jelenéseket itt...” – Babits Mihály közismert *Mozgófénykép*-verse időmértékes lüktetése, kattogása által „a XX. század művészetének”, a filmnek lenyűgözően suta kezdeti alkotásait és az első vetítőtermek hangulatát kívánta fölidézni az olvasó képzeletében. A Nyugat 1909-es évfolyama közölte először a két-három évvel korábban írott költeményt. Az induló folyóirat munkatársai közül korántsem Babits volt az egyetlen, akit megragadott a „friss csoda”, a technikai művészet ereje. Ő érzékeny-fájdalmas stíljátékkal áldozott a később majd oly sok sztár diadalában mindig újjászülető moziművészetnek; Karinthy Frigyest – írásai tanúsága szerint – főként a „trükk” érde-

kelte a dologból; a költő-filozófus Balázs Bélában lassan készülődött a nagyhatású filmesztéta. Csupán az első nagy Nyugat-nemzedék tagjainál maradván is hosszan folytatható lenne ez a névsor.

Nagy Lajos, kit fiatal korában a szeszélyesen sokoldalú érdeklődés jellemzett, ugyancsak korán lett a film, a mozi lelkes híve. Mint levelezéséből kiderül, kevéssel első novellájának még nem épp visszhangos megjelenése után már „*mozgófénykép-dráma*” írásával próbálkozott, s bár művét az ismeretlen megbízó nem fogadta el, további kísérletezésre buzdította a szerzőt.

A születőieiben levő, máig olyannyira jellegzetes filmmitológia isteneinek és fél-isteneinek neveivel gyakran találkozhatni nem filmtárgyú publicisztikájában, sőt szépirodalmi alkotásaiban is. Amiként a sokat emlegetett Einstein a modern természettudományos világkép megtestesítője, jelképembere lett számára, s ahogyan Freud nevének gyakori leírásával a modern tudományosság lelki vonatkozásainak, pszichológiai felfedezéseinek fontosságát akarta hangsúlyozni, úgy utalt nemegyszer Chaplin, illetve a chaplini figura szimbólum voltára: a naiv életöszton emblematikus alakját látta benne ő is. Az individuális szabadságvágy, az alkalmanként akár mosolyogató vitalitás jelképét.

A húszas évek végén Eisenstein nevével és a „Potemkin-film”: az 1925-ben készült híres *Patyomkin páncélos* nagyszerűségével érvelt sűrűn. A rendező művészi tisztessége, társadalomkritikus bátorsága, a mű tökéletesnek tetsző erényei újra és újra visszaadták a becsületes alkotómunkába vetett, meg-megingó bizalmát. Egyszer-egyszer híres filmszínészeket is említett írásaiban, bizonyos stílusok és bizonyos ízlések képviselőiben. Ramon Novarróét többek között. A kisebb vagy nagyobb mértékben külsődleges aktori sikerek, a divatszennáció, a sztárkultusz inkább szkeptikusságra hangolták.

A Nyugat 1911. évi 4. számában *The Boxing Match* címen rövid cikket közölt a némafilmről. A Johnson-Jeffries nehézsúlyú ökölvívó-mérkőzés híradófelvételei kapcsán a rögzített események utólagos hatásának sajtószerepléséről értekezett. Nagy Lajos az egyszerű súlyozástól a hivatásos birkózásig a nehéztalátika valamennyi ágában az erő- és vele együtt a jellemfejlesztés pompás lehetőségét szerette. Kivételes izomzatú férfivá gyakorolta saját magát is. Érthető tehát, hogy a száz kiló feletti óriások nem mindig esztétikus, ádáz csatájáról lelkesedéssel, sportemberi hevültséggel szólt. Tétován bár, de már ekkor a dokumentatív és a művészi igényű leképezés összefüggéseit és különbségeit fejtegette.

Fontosabb, terjedelmesebb filmcikkei ugyanezt a kérdést fogják elemezni tizenöt-húsz esztendő múlva. Nem véletlenül. A művészi munkát lényegében a valóság pontos dokumentálásának tekintette. E kétségkívül kissé leszűkítő, egyszerűsítő művészet- és irodalomfölfogásnak sokszor hangsúlyozott, mások által is megfigyelt írói gyakorlatával adott erkölcsi hitelt: soha semmit nem bízott pusztán a képzeletre, fantáziájának nekiszabadításához is kézzelfogható realitásra, személyes emlékre, friss tapasztalatra, a megéltség bizonyosságára volt szüksége. A felnövekvő filmművészet egyes (valóban értékes) alkotásaiban a saját programjának elvi igazolását vélte meglegelni, s technikai, módszerbeli vonatkozásokban is ihletet, példát nyert az ábrázoláshoz. Ez a tény, a rejtettebb kapcsolatok kibontásának hasznossága indokolhatja filmtárgyú írásainak részletesebb vizsgálatát.

Pedig csupán néhány cikkről van szó. Alkalmilag, rendszertelenül, a megbízások szeszélye szerint szegődött vissza-visszatérően valamely művészeti ág kritikusává. Ifjú korától tehetségesen rajzolt, egy időben komolyan operaénekesnek készült, ösztönös szépérzéke alaposabb iskolázottság híján is közel vitte az esztétikum különféle formáihoz, így hát az esetlegesség ellenére sem volt botcsinálta bíráló. Zilált egzisztenciális viszonyai persze nem tették lehetővé az állandó tájékozódást és a rendszeres

reflektálást; a véletlenszerűen kapott és vállalt feladatok sem készítették erre.

Alkata nem is a rendszeres, áttekintő szemlézésre predesztinálta. Kíváncsisága könnyen föllángolt, indulata hol itt, hol ott keresett magának célpontot. Az operista és festőművészi ambíciókról véglegesen lemondva is örömet ünnepelt vagy ócsárolt „énekfenoméneket”, vendégszereplésük alkalmából; s eléggé köztudott, hogy többször is formált önmagáról festő-alakmásokat. Amikor a piktúra, a szobrászat iránt lankadt a figyelme, és az éteri technika is finomodott, szorgos rádióhallgató lett belőle: az idő-sődő írónak ez a készülék ajándékozta a zenét, s hozta a hírek egy részét. Rádiós tárgyú írásai közül a legérdekesebb az 1941-es datálású *Dicsérjük vagy ócsároljuk-e a rádiót?*

Bíráói munkásságában természetesen az irodalomkritika a legterjedelmesebb. Pár tucat könyvre terjedt ki recenzensi figyelme, ám amit ebben a műfajban papírra vetett, az is jobbra esetleges. Nagy Lajosnak, az „ítésznek” a tevékenysége pontosan kifejezi, híven tükrözi az életút hányattatásait és a zaklatottságával, idegi tépettségével, sóvár teljességvágyával oly sokat küszködő író kedélyhullámzásait.

Ha választása véletlenszerű is, véleménye sosem az elemző írásaiban. „Kritikái következetesen alkalmazott esztétikai elveken alapulnak. Mik ennek az esztétikának alap-törvényei? Mindenekelőtt az, hogy a legrutinosabb művészkedés sem pótolhatja a mű igazságát, hogy teljes értékű műalkotás csak az lehet, ami igaz is” – írta róla a cikkeit összegyűjtő, és az első életműkiadás két kötetében, válogatva közreadó Gordon Etel. Persze ennek az egyszerre ideológiai és széptani közhelynek az ellenkezője is tökéletesen igaz (vagyis a teljes értékű műalkotás szükségképp mindig hiteles, a létező vagy lehetséges valóság valamely elemére tapintó). Nagy Lajos „következetes esztétikájának” lényege nem egyéb, mint a habitus minden körülmények között szuverén megnyilvánulása: a vérében volt, hogy a világ dolgairól – lehetőleg minél többről – neki véleményt kell mondania, és éppen, csakis a saját véleményét szabad mondania.

Született bíráló volt. A bírálat vált leghétköznapibb, bizony nem is mindig kellemes emberi megnyilvánulásainak egyikévé, uralkodó gesztusává. Ebből a személyiségjegyből eredeztethető, hogy a kritika műfaja alkalmasan a kezére álló írásbeli kifejezési formája volt. S ha másról ítél, legalább felerészben akkor is önmagáról írt: önmagát kereste, jellemezte, vizsgálta, analizálta az olvasott, a látott mű fényénél.

Kritikái sokszor áthágták a megszokott műfaji korlátokat. A hagyományos műismertetés, a szatirizáló sajtószemle, a lírai forróságú, esszéizáló önvallomás, a harcos vitairat, a paródiába átcsapó gúnyos élménybeszámoló, a pontokba szedett kérdés-felelekkel érvelő kiskaté vonásai is mutatkoznak, illetve keverednek bennük.

Nem szokás rögzíteni, pedig kár elhallgatni: ahogy XX. századi nagy íróink és költőink szinte mindegyike kialakította a maga öntörvényű kritikátípusát, úgy Nagy Lajos is művészetté avatta a bírálatot. Ady perzselő vagy hamvasztó egyflekkesei, Babits medítáló margójegyzetei, Móricz vastag szénnel föl vitt portrérajzai, Kosztolányi finom remegésű vízfestményei, Németh László erkölcsi katedréről kihirdetett szigorú igéi, Illyés hajónaplójának mélységet, sebességet, szélirányt oly pontosan regisztráló följegyzései: mind-mind változatok a kritikára. Déry biztos bokájú botladozása, Örkény már az egypercesek előtt is egypercesszerű közbe-közbeszólókatása ugyancsak; s a mai középnemzedékből, sőt a fiatalabbakból sem hiányzik a hajlam, hogy a kritikát mint az ön- és korismeret műfaját gyakorolják. A műbírálat e specifikus területén joggal kér magának egy szegletet a megbecsülésből Nagy Lajos is.

Vargabetűnk után visszatérve immár a filmhez: fontosabb írásai sorából a már említett *The Boxing Match* (1911), az *Iskolás elmélkedés a filmről* (1927), „A

nagyváros szimfóniája” *Budapesten* (1928), a *Mit tesz velünk a film* (1953) foglalkozik a legközvetlenebbül ezzel a művészeti ággal. A *Néhány szó a filmcenzúra túlzásairól* (1941) áttételesebben közelít, s inkább a cenzúrához, mint a filmhez. Ez utóbbi kivételével mindegyik cikkben arra kereste a feleletet: „mi a film ma”, s mi a film „legbensőbb lényege”.

Válasza kettős, ellentmondásos. Egyfelől – „elméletileg” – a filmben fölismerte és méltányolta a „komoly művészet” eshetőségét. A film „irodalmi és képzőművészeti elemekből adódó, az időbeliséget – ami eddig csak elbeszélhető volt – a látáson keresztül, tehát a szónál intenzívebben, mert érzékien közlő, lélekbe vető alkotás. A film e tulajdonságával a szóbeli elbeszélésnek is, meg a képi ábrázolásnak is áttöri bizonyos korlátjait, mindkettőt tehát kiteljesíti. Új, korszerűbb, jövőbehatóbb mint minden eddigi művészet” – állapította meg.

A filmművészet „felsőbbrendűségének”, összművészeti jellegének hirdetése a szakirodalomban is jó ideig kísértett – és részint nem is nélkülözi az igazságelemeket a nem szakember Nagy Lajosnak így nincs mit szégyenkeznie, amiért maga is két másik (és csak e két másik!) ábrázolásmód kissé mechanikus összegzésének tekintette a filmet. S nyilvánvaló, hogy a jó művészet, az igényes alkotás valamennyi ága és produktuma pontosan annyira új, korszerű és „jövőbeható”, mint a technikai apparátusa és dinamikus fejlődése miatt „legmodernebbnek” látott film. (Nagy Lajos még nem számolhatott, illetve érvelhetett azzal, ami a század második felében és a vége felé még tovább duzzasztotta a klasszikus filmitológiát: hogy a régi vágású mozifilm – mely hangosfilmként is már fejlemény, a némafilm sokkal életképebb utóda – a televíziós és a videóművészetben talál új formákat, melyek egyben a saját legkomolyabb verseny- és vetélytársai is.)

Az időbeliség támasztotta gátak (részben persze látszólagos) ledöntését látnivalóan irigyelte az író ember a mozgóképet fotografáló, fotografáltató embertől. A húszas évek végén, a harmincasok elején keletkezett Nagy Lajos-novellák, később a *Kiskunhalom* és a *Budapest Nagykávéház* körképének egyidejű epizódokat egymás mellé rendelő szimultanizmusában nyilvánvaló a film vágástechnikájának a XX. századi epika tekintélyes részén kimutatható inspiráló hatása. Az új tárgyiasság irányzatának az avantgardizmushoz sorolható, tendenciájukban legalább háromféle kifutású törekvései, melyek a német expresszionizmus, s így az 1920 táján virágzó német expresszionista filmművészet mellett formálódtak, ismerték, alkalmazták és közvetítették a filmszerűnek nevezett (de elméletileg igencsak körvonalazatlan) írásmódot. A „filmszerűség” kifejezés több jelentéssel bír, mással-mással a szerkesztés, a stílus, az íráskép, a befogadás szintjén. Magáról a szimultanizmusról is máig sok a vita. Nagy Lajos ösztönösen, később tudatosan is tájékozódott a *Neue Sachlichkeit* irányába. Mivel ez az új tárgyiasság visszahatás, tagadó válasz volt az expresszionizmusra, szimultanista elbeszéléseinek nagyobb része mintha higgadtan lassú, kíméletlenül minden zugba betekintő kameramozgással pásztázná a valóságot. A novellák kisebb része viszont még az expresszionizmustól örökölte pergőbb ritmusát, feszültségét, a nyelvi közegben érvényesített montázstechnika sajátosságait. A filmszerűbb szövegalakítás nem kötődött Nagy Lajosnál egyik „izmus” kizárólagosságához sem.

A film forradalmasítja a művészet egészét, gyakorlatában azonban mégis a reakció, a tömegek megmérgezésének, félrevezetésének eszköze – vonta vissza rajongóbb szavait 1927-ben. „... az én írásaimon a legelsőtől az időbeli legutolsóig végigvonul valami egységes, valami jellemző – nevezzük ezt szemléletnek; de viszont mindazokon a filmdarabokon is, amiket valaha láttam, végigvonul ugyanilyen vaskövetkezetességgel valami egységes, valami jellemző – nevezzük ezt is szemléletnek. Ez a két szemlélet pedig: tűz és víz. (...) Akár szerelmi, akár más

történetet nyújt a film, hol van a hasonlóság a filmbeli ábrázolás és a valóságos élet közt? A distancia sokkal nagyobb, mint akár csak a polgári irodalomban. Például a szerelmi történetekben a film hazugul idealizál, a valóságos élet pedig pénzproblémáival keresztülgázol a szerelmen. (...) Itt megjegyzem azonban, hogy minden kellemetlen igazságot a leggondosabb körültekintéssel sem lehet elsikkasztani, így például a filmdarabokból kiderül, mennyire léhűtő és munkakerülő a gazdagok egy részének élete. (...) Keresem az igazi gaztetteket, nemcsak azt, hogy az éhező kenyeret, a fázó fát lop. (...) Akarom látni a börtönöket, a közkórházakat, a csatornát és a csatornatisztítót, mint társadalmi életünk egy miniatűr pillérét. A bányász és a kubikos munkáját, életét és a heti bérfizetést. Vagy a csapszékeket. De nem mint a gonoszoknak beállított tolvajok és zsebmetszők tanyáját, hanem mint a műveletlenség és lelki nyomor vámszedő intézményeit. Nem akarom látni a svéd királyt Spanyolországban, sem máshol; sem Rockefellert golfozni, sem a mecklenburgi herceget teniszezni. Nem, unom, nem érdekel.”

A *Három magyar város*, a *Kiskunhalom*, *A falu álarca* majdani írója, a kisebbségi pályája csúcsára érkezett novellista szemléleti meggyőződése kiált ezekből a sorokból. A jogos osztályszempontot dühödten érvényesítő egyoldalúsága, indulatos korlátoltsága ellenére is váratlan aktualitással fogalmazva meg a ma oly jelentékeny szerepet betöltő valóságfeltáró, dokumentarista filmiskola egyes korabeli célkitűzéseit. A bontakozó szociográfiai irodalomhoz és a népi írók törekvéseihez – néhány más út mellett – nem csupán a *Kiskunhalom* ösvénye vezetett, de az ilyesfajta, kendőzetlen tényeket követelő tartás, kiállítás is.

Vagy pusztán – ahogy azt kimondatlanul is tartják sokan – a naturalizmus nevelt-jeként indult Nagy Lajost karakterizálná a heves kitörés? A Walter Ruttmann *Berlin – Egy nagyváros szimfóniája* című, 1927-ben forgatott filmjét méltató tanulmány befejezése világosan cáfolja ezt a föltételezést. „... a valóság nem fotografálható, ezt meg kell koncipiálni és eljátszani, szóval megteremteni – ez aztán fotografálható – írja. – (...) Naivitás azt mondani a »naturalista« regényre, hogy az életet »fotografálja«. Mintha bizony Zola a *Germinal* bányájába leszállt volna a föld alá, s ott húsz napon át gyorsírással jegyezte volna, amit Catherine és Etienne beszéltek. Nem, ez nem fotografálás, hanem művészi alkotás, valóbb – mert élő – a fotografálásnál. A valóságot még ha fotografáljuk is – lásd filmkészítés! –, teremteni kell” – összegzi nézetét. Ez, visszavetítve, bizonyosság arra is, hogy műveinek valóságghűsége nem a szolgálai másolásból, hanem a koncipiált és komponált anyag öntörvényű rendjéből ered.

Ruttmann filmje – kimutatta már a szakirodalom – erősen hatott rá. Az úgynevezett *keresztmetszetfilmek* e prototípusa sikerével igazolta az ő tollán keletkező úgynevezett *keresztmetszetnovellákat*. Nagy Lajos nem vette észre a szimplán szimbolikus analógiákkal, erőltetett képsorpárhuzamokkal is élő filmszimfónia fogyatékoságait (illetve nem az igazi fogyatékoságokat vette észre, mondván, „ábrázolásnak sem superlatívusz ez a film”, noha „még soha nem láttam ilyen kitűnő filmművet”). A kép-kockákat földidézve menti át mondataiba filmélményét: „... azzal kezdődik, hogy vonaton robogunk Berlin felé. A vonatot nem látjuk, mi ülünk benne. Az egész nézőtér mint egy óriási kupé rohan előre, s a külvilág mintegy a levegőben úszva repül mögénk, föld, fák, telefonpóznák, drótok, verébraj, sínek, árbocok, szemaforok, álló vagonok, távoli épületek, fatelepek, reklámfeliratok stb., stb. (...) Megérkezés – egymás után következő váltakozó képeken keresztül egészen lelki élményszerűen –, pályaudvar, mozgás lassúdása, megállás, füstölgő gép, fáradt kerék, vidám várakozásteljes kiszállás, hajnali néptelen utca, derengés, toronyóra ötöt mutat, falak mögött megsejtett alvó, ébredő élet, leeresztett rollók, nyugalmas falak, a szél egy selyempapírdarabot sodor hullámos libegő mozgáson keresztül a flaszteron, egy kövér nagy macska az első organikus élőlény, rendőrökutyával, üzletek feliratai, ígéretei a nappali

mozgásnak, tevés-vevésnek, ébredő felbukkanó emberek, munkába indulók, frissek, szürke gyárkapu, bevonulás a kapun keresztül, villamosok indulása stb., stb.” Leltárszerű a felsoroló áttekintés, a megismételt *stb.*-k is tanúskodnak a keresztmetszet-technika érdekes-hatásos, de végső soron reménytelen s kissé mechanikus enciklopédikusságáról, extenzitásvágyáról. A *Kiskunhalom* bátran épít majd ugyanerre az egy napba sűrítő megoldásra, de szerencsére az eleven élettől mindenütt átjárva, esztétizáló mesterkéeltség nélkül. Az azonnali asszociációk művisége vívmánynak tetszhetett a maga idejében, de ma már nehezen viselhető ballasztja Walter Ruttmann filmjének.

Nagy Lajos a szimfónia zengő dallamát hallotta ki, talán súlyosabb és tisztább áradással a valóságosnál. Kassák Lajos – akinek 1927 decemberében a Nyugatban publikált *Az abszolút film* című értékelésére Nagy Lajos is hivatkozik – a festő szemével a „vizuális szerkezetet” fedezte föl. „A vásznon világos és sötét foltok, horizontális, vertikális és diagonális vonalak egymásmellettsége, egymást metszése történt a kintechika legtokéletesebb formájában, mesetartalom nélkül. (...) *A nagyváros szimfóniája* véleményem szerint a legfilmebb film, ami eddig a közönség elé került. Elgondolásában nem színpadi játék, kivitelében nem műtermi fényképezés. Akik eddig nem lévén megelégedve a filmgyárak produkcióival, úgy gondolták, hogy a mozinak az irodalom felé kell orientálnia, azok ennek a filmnek a megtekintése után könnyen beláthatják lényegbeli tévedésüket.”

Nagy Lajos és Kassák Lajos alkotói útja között kevés számú valódi összefüggést mutathat ki az irodalomtörténet, noha szemléletükben, elkötelezettségükben akadtak rokon vonások, sőt személyiségük sem volt végletesen különböző. Az *Egy nagyváros szimfóniája* megítélésében egyetértenek. A (némiképp túlbecsült) ideológiai tartalom, a művészi újszerűség és öntörvényűség emelte magasra előttük a filmet. Nagy Lajos számára – s általában is a baloldali értelmiség számára – a húszas évek végének egyik fontos élménye volt Ruttmann műve. Ugyanez a filmtanulmány Ernst Toller *Hoppla wir leben!*-jét: a *Hurrá, élünk!*-et és Fjodor Gladkov – tudomásunk szerint Nagy Lajos által akkor még csak elmesélésből ismert – *Cementjét* állítja e film mellé, „a haladó szellem” „hatalmas megnyilatkozásai” közé. Kassák még a „*Potemkinnél* is többre tartja, mondván: „filmszerűbb”.

Mindkettejükre jellemző lehetett Nagy Lajos megállapítása: „Úgy látszik, mintha döntő fontosságú lenne, hogy én akarom az igazságot, látni és láttatni is, mondhatnám, jóra akarom verni az igazságot, s amint néztem a filmet, keresem a szolidárisakat. Pedig zavaró halk röhejt is hallok ...”

A *Mit tesz velünk a film* megírására a filmipar negatívumai serkentették, midőn 1933-ban az egy esztendővel korábban kapott Baumgarten-díj viszonylagos anyagi biztonságából éppen kicseppent. A kérdőjel nélküli kérdésben kifejtetlenül is ott bujkáló válasz: a film az esetek nagy részében becsap, butít. Legalábbis a híradó, ami csupa remek, szép dologról tudósít, s ha véletlenül a népet is lefilmezi („Búcsú az Erzsébetvárosban”), akkor „a nép nyüzsög, nevet, vidám, rikoltoz és jójók”. Legalábbis a *militarista filmek*, amelyeknek a száma már akkoriban is riasztóan gyarapodott, előkészítve a háborús tömegtermelést. Legalábbis a „bizonyos ideológiát” „mindennap szüntelen szuggeráló” filmprodukciók.

„A mai film célja azonban csakugyan az, hogy a filmvállalat tulajdonosa pénzt szerezzen. Távolabbi cél: a közönség kiszolgálása” – mondta ki az ítéletet. A cikk uralkodó metaforájában szemléletesen jelentkezik az a *visszafejlődés-elmélet*, amely a diadalmas európai proletárforradalmat, nemzetközi revolúciót egyre inkább hiába remélő, a fasizmus térhódítása miatt mindinkább elkomoruló, „különvéleményét” a visszavonulás és a kívülállás pozícióból fogalmazó Nagy Lajosra 1935–36-tól

jellemző lesz.

1934-ben a Szovjetunióban tett útja sem úgy sikerült, ahogy remélte, útinaplójának folytatásos közreadása még a barátaiból is visszatetszést váltott ki az ingerült, csapkodó, bántóan és igaztalanul is gunyoros megfogalmazások miatt – abba is kellett hagynia a folytatásokat idő előtt. Elvtársaival nap mint nap együtt volt, vitázott a húsz-harminc éves fordulóján. Most már egyre messzebb sodródott tőlük. Elszigetelődött. Meglehetősen magányos férfi lett belőle; ötvenkét-ötvenhárom évesen az öregségtől, betegségtől retteg. Visszafejlődni, korcsosulni látja a világot. Elkeseredett kedvének előképe a *Mit tesz velünk a film* még csak ironikus hangütése: „Egy regényből idézem: »Kicsi korában Hitler is kedves volt. De mi lesz, ha megnő?«”

„Kicsi korában a film is kedves volt. Sajnos, azóta megnőtt – olvassuk. – (...) Kicsi korában a film még olyan íróktól kérte a történeteket, mint Bang, Hugó, Zola. Sőt Zolától pont a *Germinalt* választotta. De csakhamar közbeiktatták az író és a közönség közé a feliratíró, mint tényezőt, ezt a jól öltözött és gondosan fésült fiatalembert, aki tisztelte a gazdag embereket, és lenézte a költőket. Igen, a regényt Zola írta, de a feliratokat már Weiszfelder Aladár, Fehéri Döme és Daruvári Ákos készítették. Semmi csodálni való nincs rajta, ha a *Germinalt* feliratai így festettek: »... de a hiszékeny munkásokat lelkiismeretlen izgatok a bányaigazgatóság ellen lázítják« ...” (A Nagy Lajos említette írók közül a dán Hermán Bang ma már kevésbé ismert; impresszionista prózája, alapos megfigyeléseket kamatoztató, részletező leírás technikája azonban igen népszerű volt. Élvonalbeli rangját az északi olvasóközönség körében a közelmúltig megőrizte. Felolvasó körútjainak egyikén Budapesten is megfordult mint „egyszemélyes színház”, s szép tárcában emlékezett meg a magyar fővárosról. Könyveiből számos fordítás és több filmváltozat készült. A *Mikael*t például előbb az író halála után négy esztendővel, 1916-ban a svéd Mauritz Stiller vitte vászonra, majd a dán híresség, Carl Theodor Dreyer 1924-ben.)

A cikk – konkrét példák torzításairól, irodalmi becstelenségről rántva le a leplet – végkifejletében a (hangos)film teljes elvetéséig jutott. Nagy Lajos indulatosságában túlzó igazságkeresése és a filmművészetet szerető alkalmi bíráló teoretikus tapogatózása járja át a befejezést. „A film már születése pillanatában túlmutat saját magán és korán. Éppen ezért talán a mi számunkra, akik egy hanyatló gazdasági és társadalmi rendű világban élünk, mikor az eddig megvolt művészetek is óriásit zuhantak, a mi számunkra talán még meg sem született a film. Amit nyújt, az nem életábrázolás. De ahogyan a mai ember életét nem ábrázolhatja, úgy még kevésbé mutathat a jövőbe. A technikai lehetőség megvan, de a társadalmi még nincs meg. (...)

A beszélő film a film fejlődésében elakadást, visszaesést jelent. Ezt kell hinnem addig, amíg objektíven indokolt beszélő filmhez nem lesz szerencsém.”

Nagy Lajos, az irodalom, a színház, a film kritikus nemegyszer merészkedett túl a művészetek határain. Írt – lévén az elmélet iránt is érdeklődő szenvedélyes játékos, „túrható kávéházi matador” – sakk-könyvről. Írt – föltételezhetjük: hajdani, rövid, elmerült természettudományi stúdiumai iránti nosztalgiából – fizikakönyvekről. Írt ponyvaregényekről és ponyvaregény-olvasókról, *a ponyva mint magatartás* lényegéről. Foglalkoztatták más témakörök is. De szépirodalomról, teremtő művészetről, agyat tornáztató játékról, bármi egyébről szólva mindig a maga őszintén, makacsul hitt igazát írta.

Eddig „dobozukban” heverő filmtárgyú írásait, melyek az *Író, könyv, olvasó* című gyűjteményben, eredetileg pedig folyóiratokban láttak napvilágot (s csak a Walter Ruttmann-elemzés ismertebb széles körben) azért volt érdemes befűzni az irodalomtörténeti mozi vetítógépébe, mert erényeikkel és hibáikkal, találó megállapításaikkal és melléfogásaikkal együtt elhanyagolhatatlan dokumentumai az ébredező magyar film-

esztétikai gondolkodásnak. Egy árnyalattal maguk is hozzájárulnak az igazságot látni és láttatni is akaró író képéhez.

A reménytelen párbeszéd lapja

NAGY LAJOS KÜLÖNVÉLEMÉNYE

I.

„Egy kis társaság, melynek tagjai a szocializmus körül keringtek, elhatározta, hogy irodalmi folyóiratot indít. Ez 1927 őszén történt. A társaság tagjai úgy tervezték, hogy majd ők maguk is meg a barátaik meg azoknak a barátai előfizetőt gyűjtenek, lesz bolti és utcai árusítás, szóval ha a lap tőke nélkül indul is meg, néhány szám után már önerejéből fenntartja magát. *Együtt* – ez lesz a lap címe, két lelkes fiatalember szerkeszti, Kálmán József és Szirmai Rezső. Azt is kisütötték, hogy az én nevemnek van irodalmi súlya, meghívják tehát főszerkesztőnek” – olvassuk *A menekülő ember* című önéletrajzi regény *Együtt*, *Századunk*-fejezetében. Az emlékező író memóriája – majdnem három évtized távolából – kissé csal. Az említett kultúrszemle 1927 májusában jelent meg először, és 1928 októberéig tizenhárom száma látott napvilágot. Medrébe, 1928 márciusában, a kevésbé fontos *Láthatár* is beletorkollott. Az *Együtt* főszerkesztője Nagy Lajos, felelős szerkesztője Bisánszky Ignác, szerkesztői Kálmán József, Nyigri Imre és Szirmai Rezső voltak. A fiatalabbak az MSZDP irányítása alá tartozó Munkások Irodalmi és Művészeti Országos Szövetsége (a MIMOSZ) tájékán szereztek már némi irodalmi rangot.

Agárdi Péter (*Korok, arcok, irányok*) és M. Pásztor József („*Az író beleszól*”) könyveiben alapos elemzés olvasható a folyóirat tevékenységéről és jelentőségéről. „Mai szemmel talán korainak, megalapozatlannak, a munkásmozgalom fejlődési »logikájából« eredően – következetlensége miatt – »anakronisztikusnak« tekinthetjük e szocialista tendenciájú »népfrontos« kezdeményezést” – írja Agárdi. Utóbb arra tér: a mozgalmi „öskáoszt” is tükröző lapban mindenekelőtt „Nagy Lajos fogékony, nyitott szerkesztői módszerének és írói tehetségének köszönhető” a gazdag és színes (a 100%-ét is fölülmúló) szépirodalmi rovat. A főszerkesztőnek nyilván szerepe volt abban, hogy a Párizsból hazatért József Attilától közölhettek verseket, Barta Sándortól, Bálint Györgytől, Szakasits Árpádtól figyelemre méltó lírai anyagot, Barta Lajostól prózarészletet és novellát. Illyés Gyula, Berda József, Fenyő László is munkatársa az *Együtt*nél. A világirodalmat többek között Makszim Gorkij, John Dos Passos, Iszaak

Bábel, Upton Sinclair reprezentálja.

Miként élte meg Nagy Lajos a szerkesztés munkálatait? *A menekülő ember* soraiból az derül ki: szubjektíve rosszul érezte magát a szerkesztőségben, kollégáival kezdettől feszült volt a viszonya. „A lap már születésekor nem mutatkozott életképesnek – kezdé túlzott idegenkedéssel. – (...) De hát mindegy, gondoltam, csináljunk egy rövid futamú kísérletet. Mindenekelőtt rossz volt a lap címe: Együtt. Suta hangzású szó, és nem fejez ki semmit. (...) A terjesztés sehogyan sem ment, de még a hirdetések szerzése sem... A borítéklapon éktelenkedő Együtt cím, otromba betűivel, senkit vásárlásra nem csábíthatott. (...) Mindjárt az első szám anyagának összeállításakor az egyik fiatalember egy tanulmányt adott át a költészetéről. Kezdődött pedig a tanulmány így: *A költészet mindig is formaprobléma volt.* Az egész anyagot én bíráltam felül. Mikor az első mondatot elolvastam, rögtön visszaadtam a cikket írójának. A fiatalember meglepődött, és megsértődött. A két szerkesztő egymásra nézett, és láthatóan bántotta őket a szigorúságom. Igen, akkor még nem tört meg irodalmi ítéletemnek csaknem kegyetlen szigorúsága. Mindig beteges érzékenység gyötört, rendkívüli részvétet keltett bennem minden ember balsorsa, sajnáltam a beteget, a szegényt, a koldust, a halálhoz közeledő öreget, szóval mindenkit, csak a tehetségtelen írókat nem. A szigorúság azonban nem volt elég ahhoz, hogy a lapot jóvá varázsoljam. Elégedetlen voltam például szerkesztőtársaim írásaival, s azokat mégsem tudtam a lapból kivetni. Úgy igyekeztem neki színvonalat tartani, hogy én magam sokat írtam a lapba. Ez azután az egész baráti körben elégedetlenséget keltett. Most már szabadulni akartak volna tőlem. Erre azonban nemigen tudták magukat rászánni. Én meg folytattam tovább a színvonalat mentő munkálatot. Kitaláltam, hogy a külföldi íróktól is közlök írásokat.”

A kép: a szerkesztésszituáció irodalomtörténeti-eszmetörténeti és lélektani-alkotói értelemben is meglehetősen egyértelmű. A vállalkozás terve heterogén összetételű, szerény tehetségű, de dinamikus baloldali írócsoporttól származott, ők lettek a kiadvány motorja is. Nagy Lajos viszont a maga érett szemléletére és tehetségére büszke szellemi irányító: a hajtóerő. Érdekek és érzelmek kölcsönösen sebződtek. A főszerkesztő keserű személyes tapasztalata az volt, hogy még legelső emberként sem képes beilleszkedni a mégoly lelkes, ám megosztott és ingadozó világszemléletű gárdába. 1928 augusztusában, az *Együtt* főnállásának vége felé le is került róla a neve. Ebben az éleződő elvi ellentéteken túl súlyosbodó betegsége, kínzó klausztofóbiája is közrejátszhatott, mely hosszabb időre a Siesta szanatóriumba kényszerítette.

Nem zárható ki, hogy a *Budapest Nagykávéház* ismert lapalapítási jelenete, illetve a lap körüli kisszerű és nevetséges buzgalmak *részben* az Együttnél töltött időket is tükrözik. Paródiába átcsapó a kritika. Marx és „Iljics Uljanov Vladimir” neve röpköd a levegőben, Vörös Csillagot, Vörös Zászlót, Proletárkölt ajánlanak című egymással versengve a radikalizmusuktól és vélt tehetségüktől megittasult ifjak, majd a ravaszul konspiratív, s „a forradalmi Oroszországra utaló” Északi Fényben állapodnak meg – hogy pár hét múlva a Csatorna című heti riportlap jelenjék meg Sulyok S. Vince szerkesztésében. A regény egy kiforgatott József Attila-idézet által az egyébként a Nagy Lajos baráti köréhez tartozó költőt (regénybeli nevén Gerléit) is célba veszi.

Az író tehát nem volt a csapatmunka embere. Szigorú, szókimondó, szarkasztikus, szúrós egyéniségét, árnyékként hozzászótt magánosságát azok a barátok, emlékezők sem felejtik, akik a vívódó, aggályos, betegeskedő férfira ráégett maszk mögött mindig megsejtették a társat kereső, szolidáris tekintetet. Szükségszerűen érkezett el nála – mint néhány, más indíttatású író-társánál – az egyszemélyes orgánus megjelentetésének igénye. Szabó Dezső, Németh László egyedül írt, szerkesztett, kiadott lapjaihoz lett némiképp hasonlatos az 1959-ben három számot megért *Nagy Lajos Különvéleménye*.

II.

Ha hiszünk az irodalmi legendáknak, a főcímként mindig a megjelenés hónapjának nevét viselő, huszonnégy oldalas, változó formátumú sajtótermék egy kecskét sétáltató csinos leánynak köszönheti ötletét. Legalábbis Fenyő Miksa (Nagy Lajos halála után írt) kései visszamerengése mintha múzsa-szerepet tulajdonítana a szép ismeretlennek. „1944 előtt volt, de már a náci-nyilas idő teljében, amikor egy beszélgetésünk folyamán – a Kút völgyi úton sétáltunk, egy lány kecskét terelt előttünk; Nagy Lajosnak tetszett a lány, nekem is – kialakult bennünk a gondolat, hogy lapot alapítunk – rögzíti a *Feljegyzések és levelek a Nyugatról* mely természetesen bátran megmondja az igazat s csakis az igazat, minden lap ezzel a mottóval indul. A lap havonta jelent meg; nem kellett hozzá belügyminiszteri engedély, aminek megadását egyikünk sem várhatta. A neve egyszerűen a hónap neve volt, melyben megjelent: Április, Május, Június – tán öt száma jelent meg, aztán beláttuk, hogy minek csináljunk kettőnk számára lapot, mikor lázadásainkat beszélgetéseink során, szabadabban és olcsóbban elintézhajjuk; abbahagytuk – ma, azt hiszem, bibliográfiai ritkaság. Nagy Lajos szerkesztette a lapot, s jórészt – az én névtelen cikkeimen kívül, melyekben Hitlerrel és Németh Lászlóval hadakoztam, nyilván másokkal is – ő maga írta. Szerette ezt a munkát, lelkiismeretes és hozzáértéssel végezte; mindent maga végzett a lap körül; a legszívesebben maga hordta volna ki a lapot. (Azt hiszem, azért nem hordta ki, mert nem volt kinek.) Nagy Lajos elemében volt; most végre minden valódi vagy vélt megkööttség nélkül írhatta azt, amit akart.”

Számos adat pontosításra szorul. A *Nagy Lajos Különvéleménye* háromszor jelent meg, Június, Augusztus és Szeptember fölirattal 1939 nyarán. Fordulóponthelyzetben: közvetlenül a II. világháború kitörése előtt, illetve után. A második számban le is írták: „Lesz háború. Nem is hosszú időn belül lesz!” (Az utalásokból kitetszően ez a lapszám júliusra készült, de anyagi vagy egyéb ok elcsúsztatta.) Szeptemberben már *A háborúról* kezdettel fogalmazódott a vezércikk (s a cenzúra két egész oldalt és sok bekezdést kiharapott). Fenyő Miksa nem név nélkül, hanem Balassi Menyhért, Kurucles álnéven-álcímen közölte levélnek öltöztetett írásait. (Hitler és Németh László egymás melletti említése csak a méltatlan és tarthatatlan szomszédságot nem érzékelő toll botlása.) Balassi Menyhért-szignóval a júniusi számban három, az augusztusiban újra három, majd a szeptemberiben kettő olvasható. Nem bizonyítható, ám fönnáll a gyanú, hogy ezeknek egyik-másik részlete a „belejavító” Nagy Lajostól származik. Későbbi, molekuláris stílusvizsgálat vihet közelebb az igazsághoz. Cáfolni is, igazolni is látszik a szerkesztői toldást vagy húzást, hogy a levelek lényegileg kommentálatlanok, s részben biztosan megrendelésre készültek: Nagy Lajos konzultált a háttérben maradó s talán csak némi tőkeerőt biztosító Fenyő Miksával. A harmadik lapszám két Balassi-episztoláját egy alá nem írt levél követi, mely látszólag egy pár esztendeje főiskolát végzett, jelenleg debreceni illetőségű, Nagy Lajos-rajongó fiatalember tudósítása: képtelen hozzájutni az író műveihez, a személyes találkozást is hiába kereste. A „bouquinisták” csupa giccsre, ponyvára, polgári szemétre akarják rábeszélteni. Ha óvatosan föltételezzük, hogy Fenyő számonként három levélre „szerződött”, s analizáljuk e fiktív (?) üzenet fogalmazásmódját, szóhasználatát, ennek szerzőjét is „Balassi Menyhértben” kell sejtenuünk. Nem egészen kizárt azonban, hogy ennek volt tényleges postai előzménye, az pedig valószínű, hogy Nagy Lajos (aki a Vaszary-, Harsányi-, Földes Jolán-, Bródy Lili-művek sekélyessége elleni dühének nemegyszer hangot adott) maga próbált egy kis reklámot csapni könyveinek.

A lap három szám utáni megszűnése gyorsnak és korainak látszhat, Nagy Lajos azonban már az induláskor józanul és elővigyázatosan mérte föl távlatait: „Írom ezt a Júniust. Különös potpurriknak szánom. Szeretném aztán folytatni, még legalább négy-szer-ötször megismételni. Majd meglátom persze, hogyan fogadják. Hozzászólás ez az örök, esetleg a napi tünetekhez, az emberhez, az ember viselt dolgaihoz! Írás, ami nem ígér semmi jót, senkinek még az ellenfele megsemmisítését sem helyezi kilátásba, ami csupán a maga módján segít – keresni az igazságot.”

A Különvélemény számai jellegben, koncepcióban azonosak: a *pot-pourri* (vagyis az ebben a formában helyes francia szó: a »keverék«, »egyveleg«) szerkezetben, stílusban később sem nyújtott volna újat; alighanem.

III.

A tartalmi elegyesség, a publicisztikus változatosság sem fődí el, hogy a kiadványt végül is az írást cselekvő ember lelkiismereti viaskodása hívta életre. A korlátozás, befolyás, kompromisszum nélküli megszólalás csak illandó ajándék volt: „Írom ezt a Júniust, és – önmagamtól függ, hogy mit írok. Néhány év súlyos cenzúrája után, amit át kellett élnem, van ebben valami mellet duzzasztó felszabadulás. Lehet... legalábbis nagy lélegzetet venni. Azután zavarba esni és töprengeni, no, mit írjak most? Mert... talán már el is felejtettem, hogy mit akarok. Kezd kényelmetlenné válni, már-már ijesztő ez a nagy felszabadulás. Úgy, hogy felbukkan a kérdés: csakugyan felszabadulás-e? (...) Dilettánsok azok, akiknek megjelennek az írásaik. Nagyon helyes! Mert aki beletöri magát a mai lehetőségekbe, aki aláveti magát a rengeteg tilalomnak, aki az olvasóközönség – egy bizonyos könyvvásárló réteg – szájaíze szerint ír, aki a nótát cigányosan fülbehúzza, akinek műve megüti a kereskedelmi áru mértékét, szóval aki nyomtatásban, tehát könyvben, folyóiratban, lapban megjelenik, az csak dilettáns lehet.”

A *scriptor* helyzetének méltatlansága, az írásművészet teljes rangvesztése, az adott és vett „mű” szennyes regnálása kiváltképp az első számban visszatérő téma és keserv. A bukott forradalmak utáni, a gazdasági világválságból úgy-ahogy kikecmergett, háborúba tántorgó Európában saját magának a gúnyrajza az írásmesterség: „...a valóság maga is, az írás és az olvasás egész világa kész karikatúra. Az embernek, aki éppen ír, óriásivá dagadt nagyképe, könnyelműsége a tények megállapítása körül, téves logikája a következtetésekben, alaptalan önhittsége a kijelentésekben; az embernek, aki éppen olvas, ingerült elutasítása kedvezőtlenül szemben, mohón-kapása az után, amit hiszen maga is éppen úgy gondolt – mindez csodálatosan torz és csak azért nem nevetséges, mert valójában szinte riasztó. (...) Mit akarok hát ebben a mindent előntő betű-, gondolat-, érv- és igazságáradásban, egy százezeregyedik kis füzettel, könyvvel, vagy mivel, s annak esetleges néhány folytatásával? (...) Mi végre élünk, merre tartunk? – mindenesetre a feleletem habozás nélkül az, hogy: fogalmam sincs róla.”

Az *Ajánlás* szkepszisét a *Barátom, a publicista* satírája követi. Akiről szó van, barátunk egyben. A hirdetett meggyőződésének ellenkezőjét könnyedén megíró tollbérenc. „Nincs igazság a Földön – aminthogy van –, ha barátomnak a halála után nem emelnek szobrot. Lovasszobrot. Egy óriási vad paripán ül majd; a paripa nyakán, a nyereg első részén elhelyezve lesz majd egy írógép, barátunk keze a billentyűkön nyugszik, szeme a messzibe néz, homloka megráncosodik, mert ő gondolkodik. Szépen, okosan kigondolja, hogy mi az, amit ő nem érez, nem gondol, a maga jószán-

tából még talán ő sem mondana ki soha, s amikor ez megvan, akkor kiveri a gépen és kész a cikk. A cikk, melynek nagy lesz a sikere szerkesztőnél, kiadónál, olvasónál, sőt kritikánál egyaránt ...! A szobor körül kis mellékalakok lesznek, a talapzat négy oldalán afféle kisplasztikák: Dante, Francé, Petőfi és a többiek.”

Hozzáolvad a Nagy Lajos-i főgondolatokhoz az egyik Balassi Menyhért-levél tétele: „Az irodalom az én szótáramban szellemi magasabbrendűséget jelent, valamint, aminek felhasználása parlamenti célokra, pártcélokra elképzelhetetlen, mert alkalmatlan.”

Az irodalmi alkotások tömegáru-jellegéről, devalválódásáról a kis szösszenetektől az interjúrészietekig sok helyen töprenkedik a kedvesezett Nagy Lajos. Az irodalom, az írószerep védelmében tett leghathatósabb lépése: a Szeptemberben, közvetlenül *A háborúról* kezdetű bevezető után újraközlő legremekebb novelláinak egyikét, a címevel is a mesterségre utaló, 1935-ben keletkezett *Egyiptomi íródeákot*, a (belső) konkrét dátumot, évszámot „előre tekerve” négy esztendővel.

A védelem: a megalkuvó szellemi magatartás kritikája, a szóval és hallgatással az igazság ellen vétkezők ostromozása. A metsző öngúny vallomása ez az elbeszélés. Magamagát hozza rossz hírbe az élet és a literatura ítélőszéke előtt. Erkölcsi-Írói hitelét még azok is kikezdzhetetlennek tartották és tartják, akik nem hívei sem prózájának, sem stílusának. Ha legelsőbben is a maga szemében látja meg (és nagyítja föl) a szálkát, morális jogot szerez arra, hogy a másokéban is észrevegye (és ne kicsinyítse) a gerendát. Magamról, magamnak mondom – céhtársam értsen belőle.

A novella alacsonyabb rendű pap hőse, íródeákja az idők végtelenjében vándorló lelkevel fogas csőrű és csontvázasként farkú ősmadárként, brontosaurusként, zebraként élte meg az állandó üldözöttséget, széttépetést, kínhalált. Középkori szerzetesként volt egy kis nyugalma: mérgezett, mint sarlatánkodva gyógyító barát, hogy ne őt mérgezzék. Egyiptomban az akkori világ lehető legteljesebb tudását szívta magába, de mindjárt megtanulta a „ne szólj szám, nem fáj fejem” parancsolatát is. „Szörnyű teherként hordtam tudásomat, szüntelenül rettegetem, hogy elárulom magam, de annyira begyakoroltam azután a hallgatást, hogy végül már biztonságban éreztem magam. Természetes, hogy mindent, amit országunkban, az akkori Egyiptomban, a tudósok, kevésbé tudósok és nemtudósok mondtak, írtak és cselekedtek, szemenszedett marhaságnak tartottam. Sőt, hogy e közlésemnek korrektívumát adjam, elismerem, hogy értelmesekeket is mondtak és cselekedtek – legkevésbé írtak! például ilyeneket: nyáron nagyon meleg van, télen kevésbé – ezt mondták (nem kell megfélekezni róla, hogy Egyiptomról beszélek); ha tüzes fazékhoz ért a kezük, hirtelen elkapták – ezt megcselekedték. (...) Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy szüntelen konok hallgatásommal, áhítatosnak látszó ámulásaimmal s mellébeszéléseimmel derék fickónak tartottak ugyan, de egyúttal afféle félkegyelműnek is és gyakran mosolyogtak rajtam. Ha társaságba vetődtem – véletlenül, mert kerültem az embereket –, ott bármiről beszéltek, akár arról, hogy a költészet célja a Napisten dicsőítése, vagy hogy a művészet tisztán formaprobléma – esetleg, hogy a művészet a rabszolgák felszabadításának egyik eszköze –, avagy hogy az általános jólét emelésének legcélszerűbb módja a piramisépítés, mivel hogy ez munkát ad az embereknek, én hallgattam, de csálhatatlan biztonsággal megéreztem, hogy ha bármit mondanék is, még csak nem is hederítenének rám, csakis egymással volna megbeszélni valójuk, én nulla vagyok. Talán azt is állíthatom – bár groteszkül hangzik és ellentmondásosnak látszik –, ilyenkor akár Marxot is idézhettem volna, már persze az elsüllyedt világ Marxnak pontosan megfelelő tudását.”

A „tévedhetetlen” legfelső papság kasztjából kirekesztett – illetve, magát attól cinikus-bölcs önvédelemmel távol tartó – íródeák szellemi büntársként kerül bíróság elé.

Nem-Mat-Ra, a paptudós fölfedezte és ki is hirdette a kozmosz valódi formáit és törvényeit. Az elbeszélő boldogan lenne cinkosa, társa – de miért szánná magát máglyára? S elég is az együgyűség, hogy kimosakodja magát. „Nemcsak hogy ügyesen viselkedtem, hanem szerencsém is volt. Mert arra a kérdésre, hogy hol születtem, valami egészen sajátos szórakozottság folytán azt feleltem, hogy Apostagon. A bírák már ezen is nevettek s az egyik csudálkozó kézmozdulat kíséretében mondta: – Olyan város nincs is.” Az íródeák szemrebbenés nélkül tányér alakúnak vallja a Földet... „Hogy mozog-e, mozog-e? Hát ha Ámon, aki a Földet a hasán tartja, mozog, akkor a Föld is mozog.” Neki, egyes-egyedül neki fölmentés és hosszú élet a jutalma: „...mint aggastyán haltam meg, betegség nélkül, könnyen, csak úgy, mint a mécszláng, ha ráfúj a szél.”

Még két novelláját publikálja ismételten. A *Panacea magna – avagy a minden betegséget gyógyító orvosság* 1929-es, a *Kopaszok és hajasok világharca* 1936-os írás. „Ezekben a másodközlésekben nemcsak azt kell látnunk – állapítja meg egyik monográfusa, Kardos Pál hogy az írónak nem volt kedve vagy ideje teljesen új anyaggal megtölteni a lapot, hanem azt is, hogy Nagy Lajos bizonyos írásaiban kifejezett mondanivalójához 1939 válságos nyarán is ragaszkodik.” Mindkét elbeszélés az augusztusi számban kapott helyet, s címével mindkettő elárulja valamelyest, miben leli meg alkalmas tárgyát a satíra.

IV.

A *Nagy Lajos Különvéleménye* egyfajta sajátos, monologikussá váló párbeszéd lapja. Legtöbb oldalát a dialogizáló forma uralja. Eleve dialogikus látszatú a főszerkesztő, illetve az álnév mögé rejtőző, jóval szerényebb részt vállaló, levelező munkatárs viszonya. A három számban öt interjú olvasható. Három író-kortársakat szólaltat meg – Erdélyi Józsefet, Kodolányi Jánost, Veres Pétert –, kettő anonim politikusoknak tesz föl aktuális kérdéseket. Az *Utcai párbeszéd*ek vagy az *Elkapott beszédfoszlányok* nem is mindig csak töltelékrovatai szintén a nézetszembesítést szolgálják, gyakorta az adoma vagy a vicc szintjén.

Dialógus az Alfredo Panzini olasz író kedvelt ókori tárgyú regényéből, a *Xantippéből* vett részlet is, mellyel a nemrég, „hetvenévesen” elhunyt szerzőre emlékezik, „Voltaire szelleme egy diktatúrában!” felkiáltással minősítve a Szókratészről szóló könyvet, azaz annak *Anitos és Meletos beszélgetése* című epizódját. (Panzini valójában a hetvenhatodik életévét taposta 1939. április 10-én bekövetkezett halálakor.) A régi Egyiptom helyett itt a régi görögség hozza a kiábrándító történelmi példát, a rossz és a rosszabb közti választás, a helytelen és a még helytelenebb döntés esélytelen választásszituációját. „No, holnapig még lehet várni” – állítja Meletos. „Holnap is nap van. Vagy talán nincs?” „Nincs, jó Anitosom – hangzik a folytatás. – Mert az a nap sohasem következik el, amikor az athéniak gondolkoznak és okosak lesznek. Sohasem lesz úgy, hogy a szamarak a maguk démonját meghallják és annak engedelmeskedjenek, soha az emberek jók és szépek nem lesznek! Ez a szókratészi veszedelem, hidd el, Anitos, nem aggályos dolog; agyrém, futurizmus, amelynek nincs jövője.” A párbeszéd monológgá húzódik vissza, mert a két görög végül is képtelen érdemi vitára (Szókratész pedig tudvalevőleg kiitta a méregpoharat). Ráadásul a szerkesztői vagy nyomdászai ügyetlenség is ezt a látszatot erősíti. A fordítás, mely név nélkül, de a Várkonyi Nándor közreműködésével készült 1925-ös magyarítás nyomán jelent meg, nem képes következetesen érzékeltetni, mikor ki beszél. Ezáltal ugyancsak

monologikussá mosódik a párbeszéd.

A tökéletes és békíthetetlen véleménykülönbség modern fabulájával élt már az első szám *Ajánlása*, is. „Legyen a kérdés ez; helyes-e, hogy a nyulat vadásszák? Erre a kérdésre, a köntörfalazásoktól eltekintve, csak két felelet lehetséges: igen vagy nem. Mit szól a nyúl, ha valamely cikkben, vitairatban, könyvben az igent olvassa? Rosszallólag csóválja a fejét. A vadász viszont jóváhagyólag bólint. Persze nem ilyen egyszerű kérdés és felelet nyomán is elkövetkeznek a bonyodalmak. A nyúl először rosszallólag csóválja a fejét, de aztán mond is valamit. Azt mondja, hogy az író, aki a feleletet elkövette, ostoba. Majd két nyúl összeáll és megbeszéli az írásművet. Megállapítják, hogy rossz. Írójának fogalma sincs stílusról, nyelvről és igazán csak a mai képtelen viszonyok közt lehetséges, hogy ily szemét nyomtatásban megjelenjen. Harmadik nyúl is beleüti orrát a dologba és ő már leleplezéssel szolgál: ezt írta az a becstelen? Ó, ó, hiszen nem régen még őt is Hase-nak hívták és nincs két éve, hogy Huzellára magyarosította a nevét.”

Kell-e mondani, hogy Hasé – nyulat jelent...?

„A vadászok pedig bankettet rendeznek a nagyszerű író tiszteletére, esznek nyúlgerincet gombóccal, és poharaikat emelve megállapítják, hogy irodalmi mű, még ha bökversről van is szó – *Az ember tragédiája* óta ily súlyos gondolatokkal nem volt terhes ...”

Nagy Lajos ha nem is nyulak és vadászok, de végtelen eltérő vélemények között szeretett volna eligazodni és eligazítani a Különvéleménnyel. De maga is bizonytalanodik – itt mintha nem venné észre, hogy a névmagyarosítási procedúrát érintő gúny a zsidó származásúakat érheti. A lapban publikált nem szépirodalmi alkotásai – azaz újraközölt novelláin kívül lényegében a teljes anyag eszmei irányvesztettségről, az indulattá szegényedett erkölcs tétovaságáról, a háborgó tengeren jégtáblaszerűen elsodródó „talppont” süllyedéséről tanúskodik. A „fogalmam sincs róla” szabadnak, függetlennek, elfogulatlanok hitt pozíciójából nem fogalmazódhat meg sem a párbeszéd, melyet néhány kortársával kívánt folytatni, sem a nyilvánvalóvá tett benső vita, melyben önmaga vetette latra „másik énjének” érveit. A Különvélemény nem szilárd írói eszmerendszer, világkép megnyilatkozása, hanem sajnos csak erre-arra véletlenszerűen induló portya, fegyvercsattogtatás, olykor vagdalkozás. Nagyjából 1934 végétől a II. világháború befejezéséig a visszavonulás és a kívülállás évtizede zajlott a Nagy Lajos-i pályán. Magányos harcosnak vélte magát, akit jószándék, igazságtevő hit, az elnyomottak, üldözöttek, szegények melletti rokonszenv vezérel munkájában. Világnézeti síkon azonban képtelen volt megoldani az őt kínzó problémákat. Lapja a hangosan-gondolkodás orgánuma volt. A végleges irányvesztéstől, a nihilizmustól csak mások meghallgatása tarthatta vissza a szerkesztőt.

A világnézeti talajvesztés bizonyossága, hogy Nagy Lajos, aki mestere volt az önálló műfaj – például a sajtószemle – rangjára emelt széljegyzetnek, kommentárnak, itt a leginkább vitatható vagy sértő kijelentéseket (köztük Erdélyi József humorizálóan antiszemita félmondatait) hagyta megjegyzés nélkül. Olvasójára hárította át a megítélést, a tiltakozást. Elszigetelte magát, s csak mintegy messzelátóval figyelt az egyre örültebb világra. Amint megéledt tehát a párbeszéd, a közeledés szándéka, szinte abban a pillanatban már ott is az eltávolító gesztus, a kívülállás, a külön-ség féltő véde.

A monologikus dialóg paradox példáinak tetszenek a júniusi és az augusztusi számok beszélgetései is: a *Politikai beszélgetés*, illetve a *Külpolitikai beszélgetés*. A valóságban megvívott viták töredékei, újságcikk-mozaikok villannak meg a szövegben – a végső kidolgozás azonban a furcsa ál-öninterjú. Tíz lépés távolságból. Ki is a riortalány? „Fölkerestem a politikust, hogy a magyar politika aktuális eseményeiről

kérdezzem. A nevét nem írom ide – ezt megígértem neki, hogy sarkalljam a minél teljesebb őszinteségre – olvassuk a Júniusban. – Annyit mégis közlök róla, hogy nincs az ezer jelölt közt, saját állítása szerint azért, mert a mai jelszóharcban nem bízik eléggé a maga politikai hitének átütő erejében. *Volt már képviselő, volt már miniszter, tartozott pártkötelékbe, küzdött a pártonkívüliség nehézségeivel, részt vett kormánybuktató intrikákban és kormányalakító akciókban. Szóval gyakorlatilag is szakképzett politikus... Így beszélgetésben régóta ismerem, őszinte ember, igyekszik lehetőleg azt mondani, amit gondol.* Kétkedő; soha nem vall valamely »igazságot« annyira, hogy néhány kérdőjelet ne gondolna hozzá; jó ízlésű, nem szereti, sőt megveti a konokságot, a jelszavakat, a képmutatást, a pátoszt, a megjátszott nekihevéseket – nyilván nem is igazi politikus.” S az augusztusi látogatás beharangozója: „Ezúttal a külpolitikust kerestem fel. A nevét megintcsak nem írom ide, de annyit megmondhatok, hogy megszólalásig hasonlít ahhoz a politikushoz, akivel a Júniusban a belpolitikáról folytattam beszélgetést. És még azt is elárulhatom róla, hogy nem szolgált soha a Külügyminisztériumban, nem tagja a Külügyi Társaságnak, nem tagja a Royal Institute of International Affairsnek, azt hiszem, semminek sem tagja. Amikor azt kérdeztem tőle, hogy elfogulatlan-e, Goethe mondásával válaszolt: Hogy őszinte leszek, azt megígérhetem, de pártatlan aligha leszek.” Az *általam kiemelt* sorokat nem számítva találó *önjellemezés* is lehetne mindez. A két – fiktív? – politikusegyéniség majdnem bizonyos azonossága – „megszólalásig hasonlítanak” – arra enged következtetni, hogy Nagy Lajosnak egy partner-médiumba volt szüksége: önmaga tisztázatlan, megosztó, eldöntetlen politikai vélekedéseit, helyzetelemzéseit a konstruált, vagy részben utólag rekonstruált beszélgetés keretei között tudta leghívebben kifejteni. Az ilyen típusú, terjedelmes interjú hitelét, érdekességét egyébként mindig a néven nevezett nyilatkozó közéleti súlya, politikusi tekintélye adná. Nem zárható ki, hogy a „politikus-médiumban” szerepére is Fenyő Miksát szemelte ki főszerkesztője. Fenyő már úgymint hozzászólt a névtelenséghez és az álnévhez ...

A részletes stílusvizsgálat talál néhány olyan pontot, ahol a fogalmazásmód idegen Nagy Lajostól, s a (most osztatlannak tekintett) sajtónyelv általánosságából merítkezik. Ám a harmincas évek végének Nagy Lajosáról, a *Különvélemény* Nagy Lajosáról árulkodik például a „no comment” gyakorisága („Ismétlem, nem válaszolok ...”; „Nem hiszem, hogy ennek az interjúnak az lenne a feladata, hogy ...” stb.). Vajon nem jellegzetesen apolitikus, majdnem szó szerint is a pár oldallal előbbi *Ajánlásra*, rímelő a válaszadó vállvonogatása: „Mi az irány? Mit tudom én? Hogy mernék erre válaszolni? Világfilmet rajzolni? Világprogramot adni? Zöld ingben vagy szmokingban? Csodaszarvassal a gomblyukamban, vagy valami más jelvényel, mert anélkül igazán nem megy. Dehogyan válaszolok.” A Nagy Lajos-i ars poetica az alábbi: „Ha nekem aközött kellene választanom, hogy anyagiakkal bőségesen volnék ugyan ellátva, de a szót, mellyel a butaságot és a gabszást bírálom, a torkomba szorítják, vagy anyagiakban szűkösen, de szabadon írhattam meg, mondhattam el, ami a lelkemen fekszik, akkor én az utóbbi lehetőséget választanám. Elismerem, hogy ez az én egyéni gusztusom.”

A *Külpolitikai beszélgetés* alanyát kevésbé béklyózzák az itthoni megszólalás kötetmei. Határozottabb, nyíltabb szavú. Ám a szófordulatok döntő többsége itt is a riporterre, a krónikásra vall. Például: „Hát persze, a jóslás hálátlan tudomány, de hát az a körülmény, hogy semmi sem következik úgy el, mint ahogy megjósolták, még senkit sem riasztott el e tudomány gyakorlásától.” Író beszélhet így – politikus soha. Nem vall politikusi talentumra és tájékozottságra az a vélekedés sem – 1939 júliusában –, mely Lengyelország haderejét, „szakírók nyomán”, „igen respektálandónak” ítéli.

A politikus-interjú(k) kiformalódásában a közgazdasági műveltségű Fenyő Miksának akkor is szerepe lehetett, ha nem ő volt a valódi alany, a beszélgetőtárs – illetve, ha

mégiscsak volt valóságos megszólaltatott. Meglehet, az ő műve – részben vagy egészben – az első számot záró *This England* című könyvrészlet, bár a név nélküli angломán szerzőt a szerkesztői bevezetés ötvennégy évesnek mondja, Fenyő viszont akkor már hatvankettő volt. Mindenesetre az valóban politikai állásfoglalásnak számított, hogy a világhatalmi, világháborús német törekvések küszöbén e részleteiben ugyan vitatható angliai helyzetkép állt a nyomatékos helyen, a lap végén.

Sajátságos, hogy a *Különvélemény* első számának – s tulajdonképp egész koncepciójának – kritikáját az Augusztus egyik Balassi Menyhért-levele tartalmazza: „... ami különvéleménynek is indul, mire beérkezik, már nem is különvélemény, hanem *communis opinio*, mindenkinek a véleménye, főleg az okosoké. (...) Ha olyan kitűnően tudom, mondjam meg, hogyan kell jobban csinálni. Hát én se jobban, se rosszabbul nem tudom, és sehogysem tudom. Éppen ezért ragaszkodók ahhoz, hogy Nagy Lajos csinálja, akit erre egész írói múltja és írói oeuvre-je képesít. Nem kell, hogy éppen a fülembe húzza – egyáltalán nem bánom, ha más a véleménye a dolgokról és az emberekről, mint az enyém (fenét nem bánom!), de legyen igenje és legyen nemje, óvatosság nélkül, körültekintés nélkül, a ma és a holnap hatalmasaira való kacsintás nélkül. Uram, uram, Nagy Lajos uram, különvéleményt kérek. Nagylajosít.”

Kuruclesről hallatszik tehát a bátrabb, harcosabb hang sürgetése. Maga Fenyő – Balassi Menyhértként, mint levelező – be-bevágat a bajba, leveleit azonban jobbára ugyanúgy az indulat diktálja, mint szerkesztőjének sorait. Ő sajnos kevéssé jelentős író, gondolatmenetei sem mindig követhetőek. Egy képviselőházi antiszemita jelenet elleni jogos kifakadásán kívül csak az imént idézett „olvasói reagálás”, és részint a Matolcsy Mátyás nézeteivel vitázó levél mondható figyelemre méltónak. Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867-1914* című, szellemtörténeti-faj elméleti alapozású könyvével okkal szállna vitába, ha nem tévedne Illés Endre *Nyugat*beli bírálatának mind nyakatekertebb, erőszakoltabb kipécézésébe. Ugyancsak a Júniusban az Ady zsenijét az „életternek” kisajátító, az egykori Ady-vers kézszorítására („Papnak indult lélek, de szabad, pacsirtás, / Szentírásos ember, kinek szent az írás...”) szerinte immár méltatlan Móricz Zsigmondot bírálja. Nézete erős félremagyarázáson alapszik. Földessy Gyula folytatásokban közreadott Ady-tanulmányát Babits-ellenes támadásnak minősíti, újfent elfogultan lépve föl. Németh László „mélymagyar”-elméletének terjedelmes ízekre szedése felibe-harmadába megint indokolt, de az írás gellert kap – újra Babitsot féltve, ezúttal az állítólag sandán támadó Némethről.

Fenyő Miksa levelei kevéssé voltak alkalmasak arra, hogy az elképzelt író-olvasó párbeszéd (ténylegesen: író-író eszmecsere) a *Különvélemény*ben kibontakozhassék. A hullámzó színvonalú, elegyes lap „asszimilálta” ezeket az üzeneteket, amelyek a lap-egészben bizonyos fokig Nagy Lajos „önüzeneteinek” hatnak, így az igazán kontúrrossá, karakteressé válni nem tudó kiadvány, a három füzet kétarcúnak sem nevezhető. A levelek változó, alkalmi helyükön kevéssel járultak hozzá az összképhez.

V.

A levélíró-olvasó nem csupán „én se jobban, se rosszabbul nem tudom, és sehogysem tudom” kijelentésében találkozott össze a Nagy Lajos-i „fogalmam sincs”-csel. Eszmefuttatásaiban föllelhető egyik-másik publikáció magja, s jelződik, mire lett volna gondja a szerkesztőnek, ha vállalkozása tovább él. Aligha maradt volna pusztán javaslat a Szeptember egyik levél-utóirata, amely ugyancsak ellentmondásos.

Lekicsinylően becsül nagyra, a mellékest emlegeti fontosnak: „Azért nem olyan tehetségtelen ember ez a Németh László, mint amilyenek ebből a mérges írásomból látszik. Osvát Ernő keze alatt irónyi író, sőt embrenyi ember válhatott volna belőle. Az Ember és terepben megrajzolja egy fiatal költő, Marconnay Tibor portréját. Kitűnő. Bohuniczky Szeffi irodalmi szalonjának leírása kitűnő. Deák Ferenc portréja igen jó. S szeretem benne, hogy Móricz Zsigmondot oly nagyra tartja, de ebben aztán pechje van, mert Babits is nagyra tartja. Kedves Nagy Lajos, csináljon Németh Lászlóval interjút!”

Valószínűsíthető ebből, hogy negyedikként a Németh Lászlóval való beszélgetés követte volna a három elkészülte: az Erdélyi József-, a Kodolányi János- és a Veres Péter-riportot. Ezek a valóságos párbeszédok a *Különvélemény* legértékesebb és legérdekesebb szemelvényei (az eredeti novellákat nem számítva).

Nagy Lajos azokkal a fiatalabbakkal szemben ülve lapozta föl jegyzőfüzetét, akik más, korábbi írásainak tanúsága szerint is rokonszenvesek voltak számára. Olykor kissé „bele is látta magát” beszélgetőpartnereibe. Veres Péterrel legőszintébb a közelség, de Erdélyit is ekként jellemzi: „... gyakran indulatos, akkor afféle dohogó Petur bán, kegyetlen ítéleteket mond, egyrészt mert a tudatos, másrészt mert a tudattalanba süllyedt sérülésemlékeit nem intézte el, de meg mert – úgy látszik – irigyli az igazán rossz embereket. Néha komor, de ha tiszta körüle a láthatár, szívesen nevet mókákon, elmejátékokon.” Ez önjellemzésnek is hibátlan.

A megszólaltatottak egyéniségének és stílusának akkor is teret nyit, ha vélhetően idegenkedik a kifejtett gondolattól vagy a fogalmazásmódtól. Közeledik-távolodik, pulzál a szöveg. „A világgal nem törődöm, igyekszem visszavonulni magamba és építeni valamit – Erdélyi József e szavait Nagy Lajos maga ugyancsak nyilatkozhatja; a folytatást már kevésbé:-(...) Az egyes emberhez, a kisemberhez akarok férközni. Elférni a kisdetek hóna alá, legyűrhessem azokat az óriásokat, akik elfoglalva tartják a pozíciókat, ahonnan használni nem, csak ártani akarnak a népnek.”

Az irodalomról vallott elveivel s ízlésével szöges ellentétben álló válaszokat sem kommentálja akár egyetlen szóval. „Én a formák embere vagyok – indít egy bombasztot Erdélyi. – A forma az a bűvös süveg, ami megfoghatatlanná tesz. Az a kör, amelyből nem szabad kilépni, de a gondolat diszkoszát a Napba kell, a Holdba, a csillagokba, a végtelenbe vágni.” A kizárólagosan vagy majdnem kizárólagosan formaproblémának fölfogott irodalom- és művészetelv (láttuk is már) mindig fölbőszítette az írókat. Most hallgat, s bosszankodik – csak befelé.

Ezeknek a diskurzusoknak nincs komolyabb súlyuk. Méltatlan viszont Nagy Lajoshoz, hogy az interjú egyik bujkáló kulcsproblémája csak epigrammatikus bölcseségeket megcsúfoló cinizmussal bukik ki: „– A zsidókérdés?” A zsidókérdés már oldódik. De megmarad, amíg zsidók lesznek. A zsidóknak.” (Kevéssel korábban, 1939. május 5-én hirdették ki az 1939: IV. törvénycikket, az ún. második zsidótörvényt, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”... Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1922-ben kiadott *Találkozásaim az antiszemitizmussal* című, a fehérterror ellen bátran tiltakozó, humánus kötet írója: Nagy Lajos. E kérdésben nemegyszer ellentmondásos kijelentéseit földolgozásra és megjelentetésre váró naplójának bizonyos részletei világíthatják meg.)

Erdélyi művészgöggje, messianizmusa, büszkén hirdetett – tévesztett – vállalásai a ma már nagyobb távlatból, közelítőleg pontosan, tárgyilagos kritikával megítélt életpályába tartoznak. Szertelen, szeszélyes, kevésbé rokonszenves, de általában érdekes feleleteiből csak foszlányok éltek túl a *Különvéleményben* való kinyomtatást. Leginkább talán ez – s itt mintha megint Nagy Lajos helyett szólna riportalánya: „Nem a háború a legnagyobb baj, hanem a hazugság, az elnyomás és elnyomottság, ami ellen magunkban kell örökké háborút viselnünk.”

A nem ellentmondások nélküli, de egyértelműbb Kodolányi-interjúból – e tanulmány logikája szerint – ismét olyan sorokat ragadunk ki, ahol a kérdező mintegy összetalálkoztatta nézeteit a megkérdezettével. Az ilyen részletek száma nem csekély. Kodolányi így vélekedik az írói bátorságról és a közszereplésről: „... az író álljon ki minden olyan kérdésben, amelyért való kiállását fontosnak és szükségesnek tartja. Ne tegye azonban ezt politikai pártok kívánságára. (...) Mi írók már eleget tanultunk a politikusoktól, most itt az ideje, hogy ők tanuljanak tőlünk. (...) Szükséges tehát, hogy az író hirdesse az élet bármely jelenségéről alkotott véleményét, én ebben egyáltalán nem látom »az írástudók árulását* ...” Itt is hiába várnánk az egyoldalú művészfőlennyel szembeni vétót. Az utolsó Kodolányi-bekezdést is mintha „közös nyilatkozatként” fogalmazzák: „Oly köpönyegről ábrándozok, amelynek védelme alatt észrevétlenül eltűnhetnek az irodalomból. Az írás szenvedés, önmarcangolás, rettentő felelősségérzés és szörnyű idegmunka, mely az ember szívét szinte testi értelemben betegíti meg.”

E két interjú alkalmankénti teatralitásához, olykori emeltebb hangjához és néha félresikló eszméihez képest a Veres Péterrel folytatott beszélgetést a realitás, a ráció, a természetesség, a „józan paraszti ész” teszi vonzóbbá. A Szent István ünnepén Balmazújvárosból a fővárosba utazó Veres Péter így válaszolja meg – ő is a kérdező eszmei szövetségeseként – Nagy Lajos első, a közszereplésre irányuló kérdését: „... azt csinálom, ami éppen belülről fűt. Nekem nem írónak, hanem forradalmárnak kellett volna lennem – ezt már meg is írtam. Bizonyos, hogy a vágyaim főleg a szépirodalom felé húznak, de az érdeklődésem annyira általános, hogy sokszor izgatnak társadalmi kérdések is. Látom a társadalmi zűrzavart s a tehetetlenséget, nem bírom tétlenül nézni, nekivágok hát, hogy hátha nekem sikerül világosságot vetni a sötétségbe, vagy másképp: kihámozni a rejtett lényeket.”

Az íróinterjúk belső kettősjátéka, helyenkénti teljes érzelmi-gondolati-stiláris azonosulása, másutt védekező visszahúzódása – és a szinte teljes riportanyag tudatos, tartózkodó kommentálatlansága Nagy Lajos kitarulkozásra, megértésre egyszerre képes és képtelen, bonyolult egyéniségét, sokirányú és mégis tétova tájékozódásigényét, erős, mégis elszálló indulatait sejtetik meg. Azt az írói alapállást, amely a közös véleményt – a többség igazát – is csak külön véleményként tudta elfogadni; illetve a külön véleményben is a közös – mert szerinte helyes – véleményt akarta kimondani.

VI.

Dolgozatunk nem ölelte föl a *Nagy Lajos Különvéleménye* három lapszámának valamennyi publikációját. Legalább címszerűen említést érdemel még két, rézmetszetre emlékeztető írás. Az egyiknek Rotterdami Erasmus a hőse, a másik a Szent Bertalan-éjszakát idézi föl (az Augusztusban, illetve a Szeptemberben). Könyvélmények eleve-nítik meg mindkettőt. Közös gondolatuk: a humánus féltése.

Nagy Lajos lapja nem tartozik a magyar sajtótörténet maradandó értékei közé. Bemutatását nem elsőrendűen történeti szempontok indokolták. Lényegében annak igazolása is megtörtént már a Nagy Lajos-szakirodalomban, hogy az író 1934-es, a Szovjetunióban tett utazásának túlérzékenyen elraktározott negatív élményei és emlékei, az útját övező kisebb-nagyobb, de fatális félreértések, majd az útinaplójában alkalmazott előnytelen és joggal bíralt feldolgozásmód – vagyis a nagy reményekkel várt utazás helyetti elbizonytalanodás, kudarc visszafogta a *Kiskunhalommal* már a kiteljesedéshez

érkezett alkotót. Az egzisztenciális kényszer, a megfáradás könnyedebben és elkönyvítőn szólt bele a művek egy részébe. Utóbb a ponyvahatárt súroló vagy át is lépő füzetes kiadványokat is megjelentetett. A közlő világháború keltette erkölcsi, intellektuális és pszichikai félelem, mely az öregedés személyes fájdalmával is párosult, tovább növelte magányérzetét, ideges szorongását. Főként e tényezőknek tudható be, hogy a jó pár esztendei írói válságból majd csak az 1945-ben kiadott *Pincenapló* és *A tanítvány*, valamint a több esztendei munka után 1949-ben publikált *A lázadó ember* ragadta ki Nagy Lajost.

A Különvélemény e kusza és föl nem oldott helyzetre történt reagálásként, a kiütéskeresés kísérleteként értelmezhető. Erényei, gyöngéi, próbálkozásai, tévesztései innen fakadnak. A lap ismerete elsősorban a Nagy Lajos-i személyiséghez, s egy borúsabb pályaperiódushoz adalék. *A Különvélemény* a szándékvetés dokumentuma. Szerkesztőjéről bizvást elmondható e háromszor huszonnégy oldal olvastán, amivel ő a maga Veres Péter-portréját summázta: „... az ízlésem és ítéletem szerint írónak, embernek, okos embernek, igazságos és jóérezésű embernek, másokkal is törődő embernek született.”

Csillag, 1954. december

Hosszan tartó, egyre súlyosbodó betegségek következtében, 1954. október 28-án, csütörtökön este hunyt el Nagy Lajos. Bajai közül egyik-másik évtizedeken keresztül kínozza. Rendetlenkedő szerveit mind gyakrabban kellett kórházban gyógyíttatnia – mégis váratlanul távozott el a hetvenegy és fél éves ember. Talán csak abból lehetett volna sejteni a közlő véget, hogy egy nappal halála előtt ugrásszerű javulás volt észlelhető állapotában, s ezt általában rossz jelnek tartják az orvosok.

Szabó Lőrinc így emlékezett: „A mi utolsó – szerdai – esténkén aránylag nagyon jó erőben volt a beteg, különlegesen friss, élénk és jókedvű. Szokás szerint feketét kapunk. Lajos dohányzott: félcigarettákra gyújtott és egy-két szippantás után eldobta a csikkeket. Minduntalan visszatért betegsége dolgaira. (...) Aztán megint az idegeségről, a félelemről beszélt. A nyúl, mondta, a nyúl becsületes állat; nem hazudik: már a nevével is megmondja, hogy ő nyúl, hogy ő fél. Én meg ... – Te meg, vette át a szót ugratva Fábrián doktor (Fábrián Dániel – T. T.), te meg úgy viselkedtél mindig, mint egy oroszlan?! – Azt nem, én csak magamra húztam az oroszlanbőrt!, gúnyolódott magán a házigazdánk. (...) Később a világűrbe is fölkalandoztunk, hitetlen kíváncsisággal igyekeztünk az állítólagos szakmagyarázatokon meg a babonás hiedelmeken át bekukucskálni a »korongrepülőgépek« titkaiba; s amikor eljutottunk a Földre szállt Marslakókhoz vagy Vénusz-lakókhoz, akiket »testileg láttak«, Nagy Lajos derűsen bizonykodva jegyezte meg: – No, akkor biztosan azt is látták, hogy a Marslakók éppen kártyáztak, és hogy náluk minden fordítva van: a felső üti a királyt...”

A búcsúszóként közreadott emlékezés tanúsága szerint tehát elemében volt az író, kedvelt témáit vitte a társalgásba, csillogtatta szarkasztikus humorát. Tíz-tizenegy óra tájban azonban erőt vett rajta a fáradtság, nyugodni tért. Másnap sokkal rosszabbul érezte magát, de a szokásos kávéházi üldögélésről, szemlélődésről ezen a napon sem mondott le.

Csütörtök estére is vendégeket várt, elsősorban készülő darabja dramaturgját, Hubay Miklóst, hogy folytassák a munkát. De aki – Simon István emlékezete szerint – már délután is „beteg, messze révedező szemekkel” gubbasztott a Hungáriában, s „imbolyogva, az asztalokba fogódzva” indult el, ezen az estén már nem tudta fölemelni a tollat. Méray Tiborné, Rózsa asszony, az egyik szemtanú, magánlevélben – melyből utólagos szíves engedelmével idézek – ekként pillantott vissza: „Október 28-án este 3/4 9 körül telefonált nekem Lajos, hogy jöjjenek át a Házmán utcába hozzájuk. Nagyon fáradt voltam és mondtam, hogy éppen lefeküdni készülök. De ő csak kedvesen erősködött, hogy jöjjenek. Majd holnap, mondtam neki, de ő azt felelte: Most gyere ... (...) Mikor beléptem a szalonba, rögtön láttam, hogy nagy az ijedelem. Lajos a foteljében ült, rosszullett fogta el, sápadt volt, rosszul lélegzett, nem beszélt, csak nézett rám. Sohasem felejttem el a tekintetét. Orvosért szaladtam a szomszéd utcába, de ott egy alkalmazott közölte velem, hogy a doktornő fáradt és már nem megy sehová. (...) Dühösen és kétségbeesve rohantam tovább, hogy talán találok egy orvosi táblát valamelyik kapun. Ekkor hallottam egy mentőkocsit szirénázni, eljűk szaladtam és megkérdeztem: Nagy Lajoshoz mennek-e? Éppen a házát keresik – mondták, és felvették a kocsiba. Megérkezvén, a mentőorvosnő azonnal adott egy injekciót, de az nem használt. Erre közölte, hogy beviszik a János Kórházba, én jöjjenek velük, Boriska meg jöjjön utánunk. De amikor be akartam ülni Lajos mellé, az orvosnő intett, hogy ne jöjjenek. Az intéséből és a nézéséből azt lehetett érteni, hogy késő – Lajos már nem él.”

A Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Nagy Lajos-hagyatékban található egy, az *exitus* tényét igazoló kórházi cédula, de ebből nem derül ki, a halál a mentőautóban, vagy már otthon, vagy esetleg a kórházban érte-e az író.

Mindenesetre még a halálában is csalódnia kellett, hiszen nem teljesedett be önéletrajzában papírra vetett reménye: „... a halálot is úgy képzeltem el többször, hogy egyszer majd, sokára, megyek, messzire, megyek, betegem, fáradtan, egészen kimerülök, az országúton, vagy a szabad mezőn összeesek és meghalok.”

* * *

Nagy Lajos 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, munkatársa lett a *Szabad Népnak*. Sorra jelentek meg könyvei. 1948-ban a legelsőik között kapta meg a Kossuth-díjat. Az idősebb prózaíró generáció legjelentékenyebb alakjaként tartották számon, csupán Tersánszky Józsi Jenővel kellett osztoznia ezen a dicsőségen (s ez, bár nemegyszer csipkedték meg egymást, nem volt ellenére egyiküknek sem).

1950-ben változás állt be műveinek és munkásságának megítélésében. Ekkor még napvilágot látott két gyűjteményes elbeszéléskötete (*1919 május; Nyitott ablakok*), de a következő három esztendőben csupán egyetlen kis füzet kiadását tette lehetővé a kor-szak irodalompolitikája. Mellőzték, bírálták – pesszimizmusát, az új eredményekre való érzéketlenségét róva föl többek között hibájául. (Visszaszorításába belejátszott, hogy emlékezések szerint Rákosi Mátyás köztudottan nem szerette, élesen bírálta a készülő-íében levő *A menekülő ember* fejezeteit: „pacifista írásnak” tartotta a regényt.)

Hetvenedik születésnapját 1953. február 5-én ünnepelte. De még ebből az emléke-zetes alkalomból is hiába várta a „fölolozást”. Igaz, olyan köszöntők is megjelentek,

mint Bóka Lászlóé a *Csillag* hasábjain. Ahogy Bölöni György írja: „születésnapjára vacsorát rendezett az írószövetség a Gellért Szállóban. Írók voltunk együtt, tisztelők és barátok (kevés írónak volt annyi tisztelője, mint Nagy Lajosnak). Amint ott ült az ünnepelt az asztalfőn, szeme gyakran az ajtó nyílására tévedt: várt valakit. Várta a hivatalos embereket, a minisztérium és a párt küldötteit, hogy azok is részt vegyenek e neki s nekünk, íróknak is nevezetes estén, s legalább jelenlétükkel megadják neki az értelmetlenül sokáig visszatartott elismerést. De az ajtón csak a pincérek jártak-keltek, a nyugtalan, érzékeny, megbántott és beteg ember számára nem jött a várva várt vendég. Nagy Lajos a miénk volt, csak az íróké, s amennyiben mi is vagyunk az ország, az országé, a népé. Ezért meg nem bocsátható, ami akkor történt, s ezért sokban égi malaszt a késői dicséret, a halmozott elismerés.”

A Nagy Lajos sírjánál majd – Horváth Márton és Veres Péter mellett – gyászbeszédet mondó Darvas József takarékosabb önkritikával bár, de ugyanezt fogalmazta meg: „Közel tíz esztendő telt a világban, amelynek a maga írói munkásságával, tagadva s rombolva a régít, harcosa volt. Valljuk meg, a tíz év alatt nem vettük körül olyan megbecsüléssel s szeretettel, mint megérdemelte volna. Mi még többet veszítettünk ezzel, mint ő.” (1951-ben, az I. Írókongresszuson épp Darvas jelentette ki, hogy Nagy Lajos pusztán „kispolgári lázongó”, a valóságot a kávéház ablakából szemlélő alkotó. Ezzel Horváth Márton egyik, még 1948-ban tett észrevételét ismételte. Abban az esztendőben Lukács György még mint „tudatos és éles társadalomkritikust” említette az író, Horváth viszont azt állította: „Nagy Lajos nem dolgozott üzemben vagy földeken, témáival esetleg csak a kávéházi üvegablakon keresztül és nem valami szimbolikus barikádon találkozott.”)

A halála után, a megdöbbenés első óráiban, napjaiban íródott búcsúztatók mindegyikében ott a megkésett gyónás: ki-ki személy szerint, a magyar irodalom és a magyar kulturális politika pedig egyetemlegesen adósa maradt. Illyés Gyula szavait idézve: „Babits és Somlay halála óta ő volt a harmadik, akinek a halálhíre ez nyilalt szívembe: Késő! Elkéstem, hogy viszonzhassam azt a jóindulatot, amelyet részéről érezni véltem. Pedig tán szüksége volt rá. Pedig most tudom csak, mi mindent szívesen megtettem volna érte.”

Nagy Lajos emberi személyének és írói működésének általános megítélése természetesen ellentmondásosabb volt, mint ahogyan az a gyász döbönt mondataiban tükröződött. Erről a későbbiekben még beszélnünk kell. Az író temetésén azonban a befelé tekintő számvetés, a fájdalom, a tisztelet, a lelkipurdalás nagyon sokakat hívott a szürke, borongós vasárnap délelőttbe. Mint a hivatalos gyászjelentés tudatja, október 31-én délelőtt kilenc órától rohadták le kegyeletüket a ravatalnál a barátok, pályatársak, olvasók. Kónya Judit Nagy Lajos-monográfiájából kitűnik: ez volt az utolsó alkalom, hogy a temetési menet az írószövetség székházától indult a Kerepesi temetőbe. „Reviczky és Jókainé sírja között” jelölték ki végső nyughelyét – Sötér István nem véletlenül említi kevéssel utóbb fogant írásának mindjárt az első mondatában a két nagyság nevét. A legnagyobbak közt akarta tudni, láttatni az elhunytat.

Nagy Lajos elhantolása csöndes demonstrációvá vált. Nemcsak a tusakodó lelkiismeret akart elszámolni magával: ebben a halálban és temetésben jelképet is láttak az egybegyűltek. A gyász néma tiltakozása annak a politikának, irodalompolitikának szólt, amely a saját lehetséges legjobbjai, potenciális hívei, radikális régi harcosai közül is sokakat félreállított, elhallgattatott, belső emigrációra ítelt. Nagy Lajos több esztendei mártíromsága azért tűnt szembe különösképp, mert ő kommunista volt, mindig is annak vallotta magát, még ha számos nézete adott is okot vitára. Személyében és írásaiban nem egyszerűen a minőséget kezelte félvállról, megalázóan az irodalmi politika, de baloldali írók kényszerítettek hallgatásra.

A korabeli cikkek, dokumentumok, s a mai visszaemlékezések e negatív jelenség ellen emelték s emelik föl szavukat. A nekrológokban hallgatólagos egyetértés alakult ki a torzulásokkal szemben, a korabeli társadalomépítés egésze azonban nem kérdőjeleződött meg: az élesebb, nyíltabb bírálólat előtt megtorpant az író-társadalom kritikája.

A korszak vezető irodalmi folyóirata, a *Csillag* 1954. decemberi számát Nagy Lajos emlékének szentelte. A szerkesztés koncepciója, az írások tendenciája a Nagy Lajos-életmű, s vele együtt az alkotói szabadság, a szuverén művészi teremtés joga, a nyílt szavú beszéd mellett érvelt.

* * *

A *Csillag* hasábjain 1953 tavaszától figyelhető meg az irodalmi élet horizontját tágítani és világosítani kívánó törekvés. A folyóiratot előbb az Aczél Tamás, Király István, Urbán Ernő összetételű szerkesztőbizottság jegyezte; a Nagy Lajos-émlékszám kolumnáján pedig Király István felelős szerkesztővel az élen a következő névsor olvasható: Nagy Péter, Sarkadi Imre, Simon István, Zelk Zoltán. Az érdemi munkát azonban nem ők, hanem Király, Szabolcsi Miklós és Ungvári Tamás végezték, s belső munkatárs volt Fodor András, Rádics József és Szabó Ede. Király, Szabolcsi és Ungvári kérte, gyűjtötte az emlékszámába sorolt *tizennyolc* írást. Hogy ki-ki pontosan melyiket, az mára jobbra feledésbe merült, különösebb jelentősége nincs is.

Az akkori szerkesztőség mindinkább azt tűzte ki célul, hogy a magyar irodalom minél több értékes képviselőjét felsorakoztassa az egyes lapszámokban, a félreállítottakat ismét bekapcsolva a hazai irodalmi vérkeringésébe. Király István 1953 januárjában már ezzel a tervvel – és Révai József elvi hozzájárulásával – kezdte meg munkáját. Márciusban már meg is szólaltatta Németh Lászlót *A prózafordításról* című tanulmányával. Szabó Lőrinc sok évi szünet után műfordítással, Laczkó Géza Rabelais-tanulmányának részletével, Vas István Rákóczi-ról szóló írásával jelentkezhetett a következő hónapokban. Hosszabb idő után először közölték Áprily Lajost, Jékely Zoltánt, Gyergyai Albertét, Sípos Gyulát és másokat.

A Magyar Dolgozók Pártja 1953. június 27-28-i központi vezetőségi ülésének határozataival kezdetüket vették bizonyos kedvező politikai változások, melyek folytatást is ígértek. A döntések és személyi módosítások hatására javult a közhangulat. Külpolitikai téren főként a magyar-jugoszláv tárgyalások jelentettek biztató fordulatot, s nagy hatású volt a Szovjetunió Kommunista Pártjának élén 1953. szeptember 7-én bekövetkezett személyi változás, Nyikita Szergejevics Hruscsov első titkárrá történt megválasztása. Az Elnöki Tanács 1953. július 30-ai és december 13-ai törvényerejű rendeletei (a törvényesség megóvása az új ügyész szervezet révén; a termelés szerkezetének átigazítása) is előrelépéssel kecsegtettek.

Korábban és közelebbről érintette a magyar irodalmi életet a Magyar írók Szövetségének márciusban volt ülése, melynek nyomán Veres Péter váltotta föl Darvas Józsefet az elnöki székben. Ebben a nyíltabb, fogékonyabb irodalmi légkörben a kezdeményező érdemű *Csillag* azt tekintette a legfontosabb feladatának, hogy minden értéknek teret biztosítson, s mintegy visszahívja az irodalmi életbe az onnan kiszorultakat, a hallgató írókat. Ebben az antologizáló szellemben közölték – a már említettek kivül – Erdélyi József, Tamási Áron, Berda József, Keresztury Dezső, Jankovich Ferenc és mások alkotásait. Újra szerepeltették Weöres Sándort, tanulmányt kértek Pais Dezsőtől, Horváth Jánostól. Publikáltak Tersánszky Józsi Jenőtől.

Folytatható lenne a sor. Ott munkált ebben a törekvésben a népies-urbánus ellentét orvoslásának nem titkolt reménye, az akkor előnyös hatású irodalmi népfront-gondolat.

1953-tól kezdve Nagy Lajos is egyre gyakrabban szerepelt a *Csillagban*. Átlagosan két-három havonta találunk tőle írást: kései novellákat, önéletrajzi jegyzeteket, napló-részleteket. A folyóirat tehát állandó munkatársától, a jelentékeny írótól búcsúzott az önmagán túlmutató fontosságú, 1954. decemberi Nagy Lajos emlékszámával.

* * *

Nem csupán alkalmi jellegű és politizáló szándékú-állásfoglalású volt ez a lapszám – ezt bizonyíthatják a közvetlen előzménynek tekinthető publikációk is. A szeptemberi *Csillagban* Abody Béla írt Nagy Lajos *Új vendég érkezett* című egyfelvonásosáról, amely az *1919 május* című novellája alapján keletkezett, s május 29-én a Nemzeti Színházban volt nagy sikerű bemutatója, Sinkovits Imre (Petur István), Somló István (Duhay), Bihari József (Vörösparancsnok), valamint Somogyi Erzszi, Maklár János, Márki Géza, Fenyő Emil, Tassy András, Siménfalvy Sándor és a főiskolás Bíró József közreműködésével. A lelkesült, fiatal, de már ismert kritikus még a valós értéke fölé is emelte a művet: „... ez a dráma Nagy Lajost a legjelentősebb színpadi szerzők sorába állítja. Minden tökéletesen színpadszerű és ha Nagy Lajos prózai életművének ismeretében meggondoljuk, nem is meglepő ez. Nagy Lajos »negatív stílromantikája« nyilván szavakból akciókká bontva is a keveset, tömöret, kifejezőt vonzza.” (A darabot, két másik egyfelvonásos társaságában, a Katona József Színház színpadán, a Nemzeti kamaraszínházában láthatták a nézők. A rendező Marton Endre volt.)

Októberben Zelk Zoltán-verscsokrot hozott élen a lap, benne a *Nagy Lajos a kávéházban* című „hódolattal”. Jogos a kifejezés, hiszen Zelk – akinél egy később kiterjedő verscsaládot alapoz a látomásos-megidéző, baráti vallomás – Vajda, Ady, Krúdy, a „márványlapra hajló” „gyönyörű homlokok”, a „lelken is átparázsló szemű” Osvát, s a „Tündöklő Szavú”: József Attila közvetlen örökösének, társának láttatja az „évekre apánk” Nagy Lajost. A helyenként tán túlzottan nagy szavakba tévedő, ám igazán őszinte költemény befejező sorai mint *bátorságot* és *ellene-mondást* mutatják föl a Nagy Lajos-i művet, s itt is hangot kap az elmulasztott kéz-, illetve segítségnyújtás:

... *Most lép ki a
kávéház ajtaján,
künn zúg a déli áradat,
hullám hullám után!
Látom, elindul lassúdan,
a kocsúton át –
Intsétek le a gépkocsik
zúgó áradatát,
míg által ér! – kiáltanám ...
de bög, de kavarog
az ár. S ő megy, megy öregen,
hullámok közt, gyalog.*

Ez a vers gúnnyal palástolt lelkesítő örömet szerzett Nagy Lajosnak. Illyés írja: „Neki gratuláltam Zelk oly időben érkezett verséhez, melyért egész irodalmunk hálás lehet, ha csak olyanformán is, mint a bűnös a véletlen-adta alibiért. Hogy az öregségről, árvaságról szóló vers Lajost is meghatotta, azt csak ezzel a mosolyba-burkolt mondattal fejezte ki: – Én meg az ő betegségéről írok majd novellát hozzá.”

Zelk így emlékezett vissza a keletkezés körülményeire és az író reaklására: „Sze-

rencsére még életében megírtam a *Nagy Lajos a kávéházban* című versemet. Németországban, a Harz-hegység egyik üdülőjében írtam. Hazajövet rögtön fölhívtam Nagy Lajost, s köszönés helyett a telefonba mondtam: *Nagy Lajos a kávéházban*. – Csak akkor kaptam észbe, hogy tapintatlan vagyok a lekávéháziírózott emberhez, mikor ingerülten megkérdezte: – Mi ez, kérem? – Bocsáss meg, Lajos, ez egy vers címe. Fölvolvashatom? – Olvasd! – S a vers fölvolvása után megkérdeztem, hová adjam a verset? A *Csillagnak*, az *Új Hangnak*? – A *Csillagnak* – mondta ő, kedves hiúsággal –, annak nagyobb a példányszáma.”

Nagy Lajos halálhírét szerkesztőségi cikk adta tudtul a *Csillag* novemberi számának elején. Az idő rövidsége miatt ekkorra még természetesen nem állhatott egybe az emlékező írások sora. A cikk így von mérleget: „Pályája kezdetétől az ostromozó társadalombírálat öröm-keserű hangját szólaltatta meg és dobolta rendíthetetlenül, sokszor – például a század elején – majdnem teljesen társtalan magányban – megalkuvás nélkül vallotta magát szocialista írónak. Valóban az is volt – és csak a szocialistává váló Magyarországon találhatta meg lényének naposabbik kifejeződését írásművészetében. S ha nem is némult el ebben a művészetben a zsörtölődés zöreje – hiszen volt és van mit még korholni életünkön –, meghatóan nagyapós kedvességgel ütött át minden mostanában született írásán a megvívott csaták győzelmének öröme, az újnak, az ígéretesnek, a régtől áhított jónak felismerése, megbecsülése ...”

Ha ezt a választékosán fogalmazott, taktikusan informatív híradást a Nagy Lajos-interpretációk körébe soroljuk, akkor annak legszokatlanabb jelzőjét leljük a szövegben: *nagyapós*. Ha van kifejezés, amely nem illik epikájára és személyiségére – az öregkorira se akkor ez az. Komolyabb jelentősége persze nincsen ma már e fordulatnak, de átminősít, megszépít, familiarizál kissé a szó. Vagy talán csak védelmezni-szerettetni akarta, holtában, a sokat bíralt és (meg kell vallani) az olvasók körében osztatlan népszerűségnek egyáltalán nem örvendő Nagy Lajost?

* * *

A decemberi szám, az emlékszám első (kép-) oldaláról az író legismertebb, szomorkásan figyelő tekintetű fotográfiája néz az olvasóra. Azaz nem is rá: *valahová mögéje*. Gyászkeretben a név, s alatta az élet-határoló évszámok: 1883-1954. A további lapokon még nyolc felvétel. Két igazolványkép, egy könyvnapi dedikálást ábrázoló fénykép, s a Házmán utcai portré: utoljára a lencse előtt. Egész oldalt kapott az 1932. április 30-ról május 1-jére virradóig, Helfgott Sam városligeti „fényképező intézetében” készült csoportkép, melyről végül Agárdi Ferenc mondja el a mulatságos tudnivalókat. „Nagy Lajos és felesége”; „A harmincas években”; „A kertben” – igazít el a következő három aláírás. A fotók között egyetlenegy sincs, amelyen mosolyogna. Tudomásunk szerint a mostoha sorsú Nagy Lajos-hagyaték is alig ismer olyan fölvételt, amelyen csak halványan is nevetne. Némi jóakarattal a talán egykori könyvesboltja előtt készült felvételt lehet vidámnak nevezni, de azon is inkább a felesége az igazán mosolygós.

Az 1954. decemberi *Csillag* két helyen közöl Nagy Lajosra emlékező írásokat. A szépirodalmi rovat élén Simon István Nagy Lajos című vei se és Hajnal Anna *Kedves rokonom elment* című költeménye keretezi egyfelől és Gellért Oszkár (*Nagy Lajos sírjára*) meg Juhász Ferenc (*A menekülő ember*) versei másfelől a *tanítvány* című Nagy Lajos-darab első felvonásának szövegét. A *Kiskunhalom* melletti legkitűnőbb regényének dramatizálása volt az utolsó, már be nem fejezett munkája. Ezen dolgozott volna halála napján is.

Ezek a versek a – Király István szavával – „szocialista nekrológvers” műfaji alapo-

zói. Hajnal Anna mintha törvényszerűnek tartaná Nagy Lajos távozását – s nemcsak a halál kérlelhetetlensége miatt. Juhász sorainak érdekességét az adja, hogy az irodalmi közvélemény ekkor még föl sem ocsúdhatott hatalmas művének, A tékozló országnak hatása alól: éppen egy hónappal korábban közölte teljes terjedelmében a Csillag. Az a szépirodalmi tömb, mely lényegében a Nagy Lajos-gyászjelentéssel kezdődött, ezzel az óriási eposszal zárult. Akaratlanul is belefogalmazódott ebbe a szerkesztésbe az örök-hagyás gesztusa. S Juhász részben mintha vállalta is volna ezt:

*... Neked is sikerült meghalni,
beláthatod, nem oly nehéz az.
Nehezebb ölni, lopni csalni.
Legalább ez legyen a vigasz.*

*Beláthatod, különb te sem vagy,
mint a mosóné bolond fia.
Akit egyszer az élet elhagy,
annak már nincs miért maradnia.*

*Leltárt veszünk az öregségről:
magányodat némán elosztjuk,
nem mondunk le a rettegésről.
Még emlékeid is kifosztjuk.*

*Ülünk majd nélküled, mi fattyák.
Az Isten se támaszt föl a csöndből.
S hangodat szorongva hallgatjuk
sercegve forgó hanglemezről.*

Teljes terjedelmű lapszám nem állhatott össze az íróra emlékező művekből. Déry Tibor később idézendő pár sora is tanúsítja, hogy az idő még így is rövid volt a lapzártaig. A szerkesztésmód ennek ellenére elősegítette, hogy a folyóirat hangsúlyai a mentón, a megidézésen maradjanak. Juhász Ferenc verse után – többek közt – három olyan szerző következik, akik alább a *Nagy Lajos emléke* című rovatban is szerepelnek (Szabó Pál, Tersánszky Józsi Jenő, Vas István). Hubay Miklós folytatásos drámaközlésének itteni aktualitása: ő volt, mint mondtuk, az a dramaturg, akit élete utolsó napján közös munkára várt a nagybeteg. Természetesen sem az ő műveiket, sem Keresztury Dezső és Devecseri Gábor verseit nem lenne helyes „túlmagyarázni”. Jelenlétük teszi, hogy az emlékszám nemcsak kiemelkedik a lap egész évi tevékenységéből, de benne is marad, bele is kötődik a folyamatos publikálás rendjébe.

Az esszék, emlékezések ciklusában tizenegy írás kapott helyet. Elsőül és másodikkul Illyés Gyula *Nagy Lajos* és Agárdi Ferenc *Nagy Lajos és József Attila* című, személyes hangú visszaemlékezései. Már a Juhász-vers utalt „a mosóné bolond fiára” – s most itt a nyomatékos szándék: az irodalomtörténet magasából, József Attilához közeli helyen látni Nagy Lajost. Világszemléleti rokonságuk nemcsak évődő-vitatkozó barátságuk pecsétje volt: szövetségeseeknek tudta őket a harmincas évek legelején a baloldali szellemű ifjúság. Széli Jenőtől, az 1933-ban bíróság elé került diákok egyikétől idézve: „Nem egyszerűen a mi költőnk volt Attila, hanem zászlónk, büszkeségünk. A KIMSZ-hez csatlakozott fiatal értelmiségiek, egyetemisták jó érzéssel kitapintották, hogy az itthon élő kommunista írók közül József Attila és Nagy Lajos kiemelkedő, időtálló értékek, akik Derkovits Gyulával és Dési Huber Istvánnal együtt számunkra a nemzetközi marxista munkásmozgalom hazai frontszakaszának szellemi, művészi nagykorúsá-

gát bizonyították.” Ha a zárkózott, visszahúzódó Nagy Lajos nem is váltotta be a fiatalok „zászló”-reményeit, a kép – a harmincas évek elejére értve – pontos. Jelképes érvényű, hogy Nagy Lajos utolsó, posztumusz tanulmánya a József Attila címet viseli éppen.

Agárdi Ferenc főként e mozgalmi kapcsolat derűsebb epizódjairól számol be, föl-idézve a poézist általában nem sokra becsülő, „elkötelezett epikus” József Attila-bosszantó rímeit. Érdekes epizódról is említést tesz az írás. 1932. május i-jét régi munkásszokás szerint ébren várták a Városliget éjszakai forgatagában, s ezúttal, csodák csodája, sörözésre, fényképészkedésre is futotta a pénzükből.

Illyés Gyula remekbeszabott portréjából az a – Nagy Lajost oly találóan jellemző – epizód kívánczik ide, amely 1934-es, közös útjukon esett meg velük. Ekkor a szovjet írók I. kongresszusának vendégei voltak. „Éles, türelmes tekintete volt; csendes, időzített humora. Kipróbálta rajtam is mind a kettőt – emlékezik Illyés. – (...) Hat hétig jártuk a szovjetek hatalmas birodalmát. Végül még hajóra is szálltunk, a Fekete-tengeren. (...) A fedélzeten ifjún munkások utaztak, valami tornaünnepélyre vagy tornaünnepélyről. Időtöltésül itt is gyakorolták magukat: hatalmas súlyzókat emelgettek, s próbáltak a fejük fölé nyomni. Mások páronként szembehelyezkedtek, s tenyérral összekaszkodva igyekeztek egymást állásukból kibillenteni. Már nem emlékszem, hogyan, de ebben egyszer csak magam is részt vettem, mégpedig nem megvetendő eredménnyel. Egymás után sikerült meghátráltatnom küzdőfeleimet. Mégpedig Lajos elismerő, bár némileg gunyoros tekintete előtt. Nyilván e tekintet hatása alatt történt, hogy végezetül önhittségem csúcsán neki is felkínáltam a viaskodást, merő tréfából; bizonyosra vettem, hogy úgysem fogadja el. Az ifjún munkások már a puszta kihívásra is jót kacagtak. (Nagy Lajos tizenkilenc esztendővel volt idősebb az akkor harminckét éves Illyésnél – T. T.) Nagy Lajos azonban elfogadta a küzdelmet. Előrenyújtott bal lábát jobb lábamhoz illesztette, jobb tenyeremet tenyerébe fogta, s a következő pillanatban fél térden álltam előtte, nem kis meglepetésemre. Azt hittem, öntudatlanul is kímélettel voltam iránta, nem szedtem össze az erőm. Most tehát összeszedtem, s ennek eredményeképpen a következő pillanatban már mindkét térdem a padlón volt, az ifjún munkások harsány derűje közepette. Még most sem tértem magamhoz, harmadszor is megújítottam a küzdelmet. Csak ekkor – minden izmom megfeszítésekor – tapasztaltam, hogy vasgyúró kezébe kerültem ...

Lajos felém derengette jól ismert szerény és gunyoros mosolyát, majd az ifjún munkásokra nézett, s mintegy köszönetképpen a figyelmükért, fél kézzel maga fölé nyomta egymás után azt a két legnehezebb súlyzót, amelyet azok két kézzel is csak a derekuk magasságáig tudtak fölemelni.”

Illyés passzusai nagyon jó szolgálatot tettek: a mindig csak baloldali, társadalomkritikus, realista, kíméletlenül igazmondó írónak beskatulyázott Nagy Lajos humorát, játékosságát emelte ki, emberi egyéniségét láttatta. Ha van az emlék-*Csillagnak* fogya-tékossága, akkor az, hogy az e századi magyar szatíra Karinthy után bizonyval legjelentősebb mesterére nemigen irányította rá a figyelmet. Pedig ez a rang maradandóbbnak is bizonyulhat, mint a másik, amely ma sem „kétes”, de nyilván kevésbé érdekes és megkapó.

* * *

Nagy Lajos „saját generációját”, a Nyugat első nemzedékét Bölöni György, Füst Milán és Tersánszky Józsi Jenő képviselte. Füstnek érezhetően kevés mondanivalója csörgedezett, de pár bekezdéssel mégis szerette volna megadni a végtisztességet író társának.

Általánosságban mozog, bombasztikus is kissé, ám igazat állít: „A szíve vérével, a csontja velejével, minden porcikájával szocialista író volt. Őt nem kellett erre megtanítani, ő annak született. Ő lázítani akart, szellemének, kétségbeesett keserűségének minden erejével.”

Tersánszky épp erről a keserűségről beszélt – hogy a saját alkatával végletesen ellentétet mutassa föl: „Végre, végre, végre Nagy Lajos is megkapta a Baumgarten irodalmi ösztöndíjat (először 1932-ben – T. T.). A lapok nagy betűvel hozták a szerencsés neveket. A Baumgarten-díj valóban komoly összeg volt. Egy évre gondtalanra tette egy írónak életét. Nos, akkor a Bucsinszky-kávéházba járt Nagy Lajos. A diadal napján is ott ült az asztalnál egyedül. Előtte újságok és fekete. Meg egy csomó fogalmazványpapír. És Nagy Lajos szokott, merev főtartásával mereng. Véletlen bemegyek a kávéházba és rácsapok: – Szervusz, Lajoskám! Remélem kicsit föloldódott most már a kedélyed? – Mitől? – kérdi Nagy Lajos olyan arccal, hogy szinte meg-rebbent vele; mégis rosszul olvastam volna, hogy ő is Baumgartenes? De ni-ni, az előtte heverő újságon is ott virít a neve. – Hát egy évig most mégiscsak lélegzethez jutsz ezzel a díjjal! – jegyzem meg. – Áhh! – legyint kedvetlen: – Éppen azon tűnődöm itt. Kapom ezt a pénzt egy évig. Berendezkedem rá. Megszokom, hogy kapom. Amikor aztán megszűnik, annál rosszabb lesz.

Nem mertem engedni az első érzéshullámnak, hogy kacagni kezdjek, mert egy pillanatra rá rémségesen igaznak és fájdalmasnak éreztem Nagy Lajos hangulatát. Ő a kiszolgáltatottak közül való volt mindenha. Éreztem, hogy van tényleg egy olyan változata is a kinnak, amikor az enyhület, ha rövid és felületes, csak alkalmasabbá tesz az új kínra, a már fásulásba kergetett régi helyett. Életének egész folyamata, egész összetétele az óvatosságnak olyan rémuralmát tenyészttette ki lelkén, hogy azt nehéz volt leráznia. És ez megrontotta minden örömét. Sajnos! Sajnos! Sajnos!

Ez a sajnós szó volt Nagy Lajosnak legjellegzetesebb és legtöbbet használt szava.”

Már az eddig idézett négy írás is jelezheti: az eltávozott ellentmondásos egyéniség volt. Nehéz ember. Ha az 1964-ben kiadott, Vasvári István szerkesztette *Nagy Lajos emlékkönyv és bibliográfia*, e hasznos kis mű textusait nézzük, abból is kiderül: a „végletek emberéhez” közelebbi és távolabbi környezete is végletesen viszonyult. Akadt, aki nem fogyott ki a rajongó jelzőkből, mások akár szörnyetegnek ismerték. A *Csillagban* Bátor Irén (Zelk Zoltán felesége), Bóka László, Szabó Lőrinc, a fiatal tisztelők közé számító Dalos László, valamint a sírnál búcsúbeszédet mondó Veres Péter emlékezik a legtöbb jóérzéssel. Szabó Pál bölcs tárgyilagossággal fogja vissza egykori „telkes-szomszédja” iránti, föltoluló érzelmeit. Bölöni Györgyből az irodalomtörténész, Darvas Józsefből az irodalompolitikus beszél.

Örkény István egyszerre elismerő és tartózkodó véleményét önti elegánsan tisztelgő formába: „Kritikusai többször megírták róla, hogy stílusa szűkszavú és szürke. Ez azonban csak egy része az igazságnak; mert amit a múzsa képzelőerőben és költőiségben megtagadott tőle, azért akarta kárpótolni egy ritka írói erénnyel: a megbízhatósággal. Azt hiszem, Nagy Lajos a legmegbízhatóbb írója a világnak.” Melyik író tud őszintén örülni a kartársi elismerésnek, ha az a megbízhatóságot emel ki...?

A *Csillag* emlékező szerzőinek névsora persze nem a teljes baráti kört teszi, hanem annak csak töredékét. Hiányoznak jónéhányan, akik az író szűkebb társaságába tartoztak, vagy egyértelmű nagyrabecsüléssel viseltettek iránta. Így például Sötér István (aki egyébként ebben a számban kezdte meg fókái útja című tanulmányának közlését). Az ő írása már napvilágot látott az *Irodalmi Újság* 1954. november 6-ai számában; itt nyilván ezért nem szerepel.

Nagy László valószínűleg lekéste a lapzártát, hiszen az 1955. januári számban olvashatók a – később *Halálig tiszta* címet kapott – költemény szép szakaszai:

*... Bizony, az érzékek: az ötös szentség
jegyében vetettél igaz betűt.
Hallottad döngeni törtetők lelkét
dobokon, hogy a fül megsiketült.*

*Tudtad, az atléta-termet, a szív is
elromlik idővel s jön a halál.
Miért hát a kincsek, minek a hír is!
Halálig árva és tiszta valál.*

*Ez volt a te sorsod. Növendékeknek,
nekünk is bajos, hogy visszük igád,
vért amíg bírnak pumpálni a szívek
s nem jegesednek az artériák.*

*Bölcs öreg, elmentél, nem tudtál élni,
ne tudj már sírni a virág alatt.
Emléked gyönyörű birtokunk, s védi
vashűség, álkulcsra néma lakat.*

(LÁTOMÁS)

*Írástudókat hajt s megítél késsel
az idő és nagy a kaszabolás.
Tégedet nem ér el – hátratett kézzel,
kigombolt lódenban előtte jársz.*

A Nagy László-líra egészét átható hűség-, őrzés-motívum e verse azért kitüntetett fontosságú, mert ez az első földidéző-megszólító költeménye a művészársakhoz forduló alkotásai sorában. A *növendékek* szóval a Nagy Lajosnál sokszor fölbukkanó *tanítvány*-tematika is visszajátszott.

* * *

Déry Tibor látszólag „igazolt hiányzója” az emlékező *Csillagnak*. Lapalji, rövidke szöveg üzeni: „Nagy Lajos halála után rövid idővel külföldre kell utaznom. Több mondanivalóm van róla, mint amennyit ez alatt az idő alatt, még az első nyers megrendülés napjaiban, megírhattam volna. Szeretném, ha a *Csillag* következő számában is lenne még hely számomra.” Aligha csupán az idő rövidege volt az elhárító gesztus indoka. Déry nem egy hónapig, de kerek húsz évig várt, amíg végre részletesebben írt pályatársáról. Novellaelemzést, melynek nyitánya eléggé meglepő: „Bocsássam előre, hogy Nagy Lajos nem tartozik kedvelt íróim közé. Nem nyíltam meg előtte, azaz nem fogadhattam be, írói egyénisége soha nem festette meg az enyémet. Megbámultam néhány művét, de a mesterségbeli elismerésen nem jutottam túl. írói alkatunk, úgy látszik, túlságosan különbözik; mint két egymáshoz nem illő fogaskerék, nem kapcsolódnak.”

Pedig Déry az ötvenes évek elején a Házmán utcai ház leghűségesebb és legtiszteletesebb vendégei közé tartozott. „Sohasem fogom elfelejteni azokat az estéket, amelyeket az 1951-es írókongresszus körüli hónapokban töltöttem nála – írja Sötér. – Abban az időben ugyancsak megritkultak az írólátogatók; Zelk, Déry és még néhányan

maradtak hűek – szabályos, nem ritkuló időközökben tanyázott Veres Péter fekete kocsija is a rácsos kertajtó előtt.”

Kevéssel a halálát megelőzően, egy különösen gyötrött, nyugtalan éjszakán Nagy Lajos telefonhívása Déry Tibornál csengett, az ő szavaitól remélt enyhületet, bátorítást a szokatlan időpontban.

Persze Déry világszemlélete egészen más volt már 1974-ben, az elemzés megírásakor, mint húsz esztendővel korábban. Olyannyira más, hogy már szinte testvérien hasonlító az „engesztelhetetlen pesszimista” Nagy Lajoséhoz! Vegye is át bizonyoságul a szót az elbeszélést kiveséző Déry: „A *tolvaj macska* című novellája azonban lenyűgözött. Ami csak remekműveknél esik meg az emberrel, megrendültén olvastam. Lelki lúdbőrzésnek nevezném azt az állapotot, mikor egy mű az ember elevenébe vág. (...) A libahúst tehát nem Piros lopta el. A büntetés ártatlan áldozatot sújtott. Az áldozat egy védekezni képtelen macska, mely mint általában az ártatlanság, alulmarad a világi küzdelemben. Ha történetesen Piros helyett az egyik emberi szereplő pusztulna el, a mű lélektani tanulságán az sem változtatna. A »Jó« és a »Rossz« hadállásai között imbolyogva sosem tudható, mikor akadunk fel a társadalom – vagy bővíthetjük a világ kelepccéiben.”

A *Különvélemény* Nagy Lajosának hangja szól át az írói interpretáción. De vajon ez a novellaelemzés az elmaradt nekrológ okozta lelkifurdalásból sarjadt-e, vagy a börtönt megjárt, az *ítélet nincs* számvetését közreadó idős Déry pesszimizmusához szolgált adalékkul az elbeszélés?

* * *

Az 1954. decemberi *Csillag* tár teret szentelt az író emlékének – de nem avatta szentté. A méltatás, a szeretet hangjai a tartózkodásával, a vitáival keveredtek. Széles körű írói közreműködés kellett a lapszám létrejöttéhez: lappangó, kimondatlanul is közös vállalás. Az elhunyt író emlékének, munkásságának emlékének át a minőség, a teljesítmény követelte jogait.

A *Csillag* történetében, és az 1954 utáni magyar folyóirat-történetben előkelő hely jár a ma már gyakori, akkor viszont a *Nyugat* hagyományaihoz visszanyúló tematikus összeállításnak. Az emlékszám nem maradt folytatás nélkül. Az 1955. májusi *Csillag* huszonhárom szerző írásaiból kiépített tematikus gyűjteménye a *József Attila emlékezete* címet viselte.

Készült 600 példányban

**Ez a
511
példány**

**ISBN 963 400 7597
ISSN 0866 4420**

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

**Tótfalusi Tannyomda (920118), Budapest
Felelős vezető Béres György mb. igazgató**

Terjeszti a Könyvtárellátó Vállalat

**Megvásárolható a V. Honvéd u. 5., V. Mérleg u. 6
VI. Andrásy út 16., VI. Andrásy út 45.,
VII. Rákóczi út 14-16., XIII. Szent István krt. 26.,
XIII. Váci út 19. szám alatti könyvesboltokban.**
